Х Р 2
А-47
24(2 Рос-6Х)6-5
с/х
81 Х

Сергей Алексеев

Суворовтаңар паза орыс солдаттардаңар чоохтар

1963

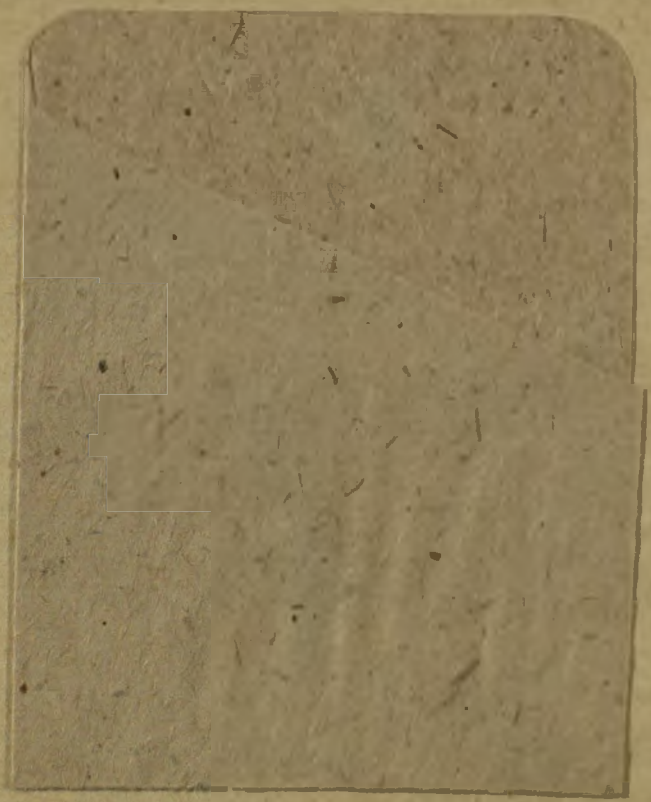

84(2Рос-6х)6-5
Р2
А-47

Сергей Алексеев

СУВОРОВТАҢАР
паза ОРЫС
СОЛДАТТАРДАҢАР
ЧООХТАР

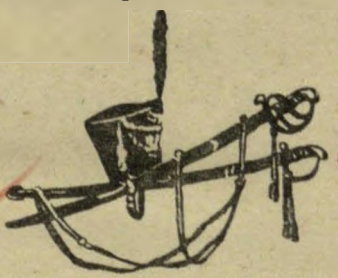

136397

Хак. обл.
БИБЛИОТЕКА

ХАКАСИЯНЫҢ КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
АБАКАН—1963

4

ПАСТАҒЫ ГЛАВА

Сірер піл салды поларзар пу книгада нимеденер пазылчатханын. Мында орыс солдаттарының махачызынаңар, оларның чааласханынаңар паза улуғ чорых чөргеннерінеңер, орыс чонының саблығ полководезі Александр Васильевич Суворовтаңар чоох парар.

Ол прай орта. Ол прай андағ полған. Че книга аннаңар ла чоохтабинча.

— Андағда нимеденер зе?—сураразар сірер.

Хығырыңар — піліп аларзар.

„Суворовтаңар паза орыс солдаттарынаңар чоохтар“ книгазының авторы Сергей Петрович Алексеев, сірернің көбізіңерге таныс кізі. Сағам IV класста ўгренчеткен олғаннар пістің Чир-суубыстың историязын ўгренчелер. СССР-ның историязын сірерге Сергей Петрович позының ынағ арғызы, ученай-историк Владимир Геннадьевич Карцовнаң хада пасханнар. Сала улуғ арах олғаннар аны пылтырғы алаї ба алындағы чылларда ўгренгеннер.

Сірернің аранарда Сергей Алексеев пасхан пасха даа книгаларны хығырған олғаннар пар полар. Андағ книгалар нинче-нинче. Оларның аразында повестьтер „Полбас ниме полыбохча“, „Крепостной оолағастың историязы“, „Алыптың оолғы“, „Хара хус-аал“ паза „Чоох испес пус“ тіп чоохтарның книгазы.

Ўр нименте ле Сергей Алексеев украинаның поэді Богдан Чалыйнаң хада „Самолёт Мирнайдаң учухча“ тіп книга пас салған. Сірер махачы матырларданар чоохтапчатхан книгаларға хынчазар. Пу сах андағ книга. Анда пір дее нимедең хорыхпас советскай летчиктерденер, уғаа ырах, кізі пілгелек Антарктидаданар чоохталча.

Сірерге піліп алза, чапсыстығ даа полар, пу книганың авторы Сергей Алексеев, писатель полар алнында летчик полған.

Суворов кічігденөк сығара военнай кізі поларға сағынчан. Че ол кічігде ағырығ паза түренмей оолағас полған. „Читкен сағаа, хайдаң военнай полып аларзың!—хатхырчаң ағаа пабазы.—Син мылтых таа хаап полбассың". Пабазының чоогы аны ачырғандырған. Аннаңар ол кічігденөк сығара хайдағ даа сидіктернең сыдазарға үгренген.

Хысхы соохтар чит килзе, олғаннар чылығ тонан салған чөрченнер, алай ба турадаң даа сыхпаччаннар. Кічичек Суворов, тізең, кічичек ле курткачах кизіп алып, күн тооза тасхар чөрчең. Часхыда пузы наа талалған суға кірерге пір дее кізі тідінмечең, Суво-

ров, тізең, соох суғзар поғри ла халчаң—анда сомчаң. Соонаңар ол ізігдең дее, соохтаң даа хорыхпачаң. Оолағас чазағ көп чөрчең, чалаң чөрерге чахсы ўгреніп алған. Он алты часха читкенде, ол армияа парыбысхан.

Суворов читон часха теере чуртаан. Аның иліг төрт чылын армияда иртірген. Службаны оланай солдаттаң пастаан. Аны фельдмаршалға паза генералиссимусха чидіп тоосхан.

Суворов отыс пис улуғ харбазығда араласхан Ол харбазығларның прайзында утхан.

Пастағы главаға кірчеткен чоохтардаң син Суворов ыырчыларны хайди хыра сапчаң полғанын паза хачан даа ундулбас сабланыс ағаа хайди килгенін піліп ала рзың.

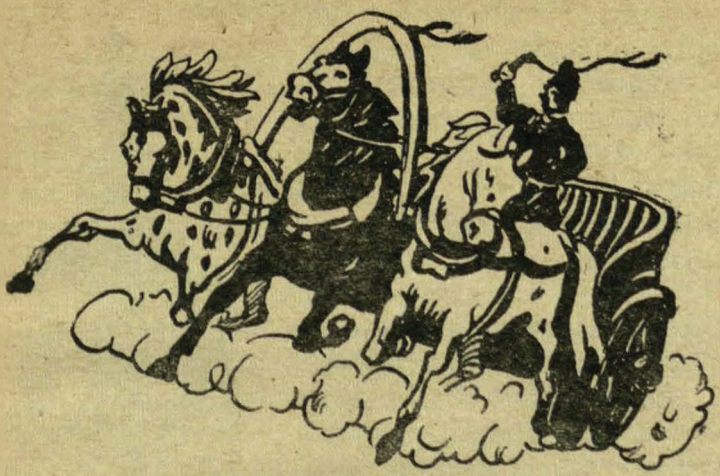

ПАКЕТ

Ханның сөзін испинчеткеннецер Суворов армиядан сығардырған. Фельдмаршал Кончанск аалда чуртаан. Олғаннарнаң пакпа ойначаң, тигірибдегі саң сапчаң апсахха полысчаң. Худай ўлўкўннерінде тигірибнің клирозында сарначаң.

Ол туста орыстарның армиязы чааға пар сыххан. Орыс чірінде пасха Суворов чох полған. Андада Кончанскты сағысха киргеннер.

Суворовсар ўс ат хостаан чиит офицер чиде тўскен. Ол фельдмаршалға Пастағы Павел ханнаң пис печатьтыг пакет ағылған.

Пакетсер көрібізіп, Суворов хығырча:

„Граф Александр Суворовтың холына".

Ол пакетті холында тудып, прай хырiларынан көрглеп алып, офицерге нандыра пірібіскен.

— Маған нимес,—чоохтапча,—маған нимес.

— Хайди сірерге нимес се,—чапсыпча чиит офи-

цер.—Сірерге. Сірернің хо-
лыңарга пирерге чоохтааннар.

— Маҕаа нимес. Маҕаа ни-
мес, — хатабох чоохтаан Су-
воров.—Мині тутпа. Маҕаа
олҕанахтарнаң хада аҕас ара-
зынзар мйске, чистек теерерге
парарҕа кирек.

Позы хыя пас салыбысхан.

Офицер пакетсер көрче—
прай орта пазылтыр: „графха“
паза „Александр Суворовха“.

— Александр Васильевич!—
хысхырча ол.—Сірернің сия-
тельствоңар!

— Ниме киректір?—тохти
түскен Суворов.

— Пакет...

— Чоохтаам — маҕаа ни-
мес,—тапсап салҕан Суворов.—
Маҕаа нимес. Пасха Суворов-
ха осхас.

Офицер, пір дее ниме ит полбин, нандыра парыбысхан.

Ниңче-де күн ирткенде, чиит офицер, ўс ат хостап, Кончанскcар хатабох чиде түскен. Пазох ханның пис печатьтыг пакедін читірген.

Суворов, пакетсер көрібізіп, хығырча:

„Россияның фельдмаршалына Александр Суворовха“.

— Ам маҕаа ызылтыр,—чоохтап салып, Суворов пакетті азыбысхан.

САНАБАҷАҢ — ЧААЛАСЧАҢ

Пастағызын на чааға кіргенде, Суворов чиит о|ицер полған. Ол туста Россия Пруссиянаң чаалас турған. Орыстарның даа, прустарның даа солдаттарының фронты чалбах полған. Армия хазыр чааға тимнең турған, сағам, тізең, көместең нс хабызып, пос, постарын „сыныхтап" турғаннар.

Суворовха, чўс чалаң казактар пиріп, ыырчылар ниме итчеткеннерін сыныхтирға чахығ пиргеннер.

Суворов армияда служба иртчеткен корпустаң хырых верста прустарның Ландеберг улуғ нимес городы турған. Город улуғ полбаан, че чааласчатхан туста ол тың кирек полған. Ол чоллар пірікчеткен орында турған. Аны прустарның чахсы тирігліг гусарлар отряды хадарчатхан.

Суворов позының казактарынаң хада нинче-нинче хатап разведкаа чөрген. Городтың ибіре сарин прай чөр салған. Андағ даа полза, пір дее прус солдадын көрерге киліспеен.

Хайдағ андағ чаа полҷаң, ыырҷыны даа көрбинчезіңі!

Чиит офицер Ландебергті холға алып аларға сірен көрерге чарат салған. Суворов ол туста чиит, кўр полған.

Хараа позының солдаттарын усхурып алып, аттарын изерлирге чахығ пирген.

— Хайдар парарға?—тарын сыххан казактарның командирі.

— Алнызар!—хысхаҷах нандырған Суворов.

Таң чарааңча Суворовтың казактары, хырых километр парыбызып, прустарның городының хырындағы тирең суғның хазына чиде түскеннер.

Суворов ибіре көрібіссе,—тахта чоғыл. Тахтаны

прустар, хорығып, өртебістірлер. Олар орыстар кинетін чаанаң килібіспезіннер тіп сағынған осхастар. Суворов, суғ хазында тўрче сағын турчадып, кинетін команда пирібіскен:

— Суғзар! Минің соомча!—позы суғзар прайзынаң пурнада сегірібіскен.

Казактар город хырина кис килгеннер.

— Город пісти! Алнынзар!—хысхырған Суворов.

Городта прустарның гусарлары ноза,—Суворовты тохтадарға харасхан казактарның командирі.

— Худай полысты, ол уғаа чахсы!—нандырған Суворов.—Піс оларны ла кілепчеткебіс.

Суворовты тохтат полбазын командир сизін салған.'

— Александр Васильевич,—чоохтанча ,ол,—ырчылар көп пе, піліп аларға чахығ пиріңер.

— Ноға?—чаратпаан Суворов,—піс оларны санирға килбеебіс, чаалирға килгебіс.

Казактар городсар кире ойлат килгеннер, ырчыларны унада саабысханнар.

ТУРТУКАЙ

Суворовтың сабланызы Туртукайдаң сығара пасталған.

Суворов наа ла генералға сыххан полған. Ол фельдмаршал князь Румянцев-Задунайскайның устаанынаң туроктардаң тоғыр чааласчатхан.

Румянцев чаанаң уян устапчатхан. Орыс армиязы пір ле орында турчатхан. Пір дее утыс, алнынзар чылыс чох полған.

Суворовтың, тізеңе, пір орында турары килбин турған.

—Көр ле турып, крепостьты ал полбассың,—тарынған ол князь Румянцевтің хортығына.

Полбаста ла, сурынмин даа Суворов ыырчыдаң тоғыр чаа пастабысхан. Ыырчыны орнынаң оортах саап, сӱр сыххан. Туроктарның крепозы Туртукайға кірібіскенде, армияны нандыра айландырарға кирек тіп Румянцевтең приказ килібіскен.

Суворов, аны испин, сағынча: амох утып аларбыс, фельдмаршал Румянцев ырах. Ыырчыны чыданаң чаалап сыххан. „Алып ооллар, минің соомча!“ Іди Туртукайны алып алған.

Суворов мындох, фельдмаршалға нандырып, пічік пазыбысхан.

„Худайға алғыстас, сірерге алғыстас! Туртукайны алып алдыбыс, мин андабын“.

Чинт генерал туроктарны утып алғаны Румянцевке ачырғастыг пілдірген, ол, тізеңе, фельдмаршал, утып полбинча. Стихнаң пасхан нандырыг Румянцевті уламох тарындырған. Чоох испинче паза чахыг толдырбинча тіп ол Суворовты чарғаа пирібіскен.

Румянцевке чағын кізілер чоохтасчалар:

— Фельдмаршал орта итче. Хайдаг андаг устагчының чахнин толдырбинчатхан армия полчаң.

Че офицерлернің паза солдаттарның көбізі Суворовха полысханнар.

— Чахығдаң чахығ пасха поладыр,—чоохтасчалар хайзылары.

— Утыс ўчўн чарғаа?!—сооласхан пасхалары.

— Фельдмаршал стихтар ўчўн тарыныбысхан полар,—тіпчелер ўзінчілері.

Чиит генералны чарғаа тартчатханнары ікінчі Екатерина ханға истіл парған.

Ол Суворовха полыс пирген.

„Утып алған кізіні чарғаа тартпинчалар“,—пазыбысхан Румянцевке хан.

Суворов войсколарзар айлан килген, тўрчеден туроктарнаң чаалазып, пазох утып алған.

СУВОРОВТЫҢ КИНБУРНДА ТУРҒАНЫ

Суворов Кинбурнда казактарның паза солдаттарның кічіг отрядынаң турчатхан.

Аарлыг крепость полған. Сол саринда—Хара талай. Алнында улуғ нимес чарым олтырах чатхан. Оң саринда—Днепрнің заливі. Туроктарны Днепрнің заливіне кирбезі—Суворовтың задачазы полған.

Туроктар, иліг пис военнай суднога одырып алып, Кинбурннің чарым олтырығынзар чит киліп, орыстарны атхлап сыхханнар.

Туроктар, атыстарын, тоос салып, иң чахсы войсколарын чирзер тўзір сыхханнар. Туроктар Топалпашадаң[1] хорыхханнар—олар Суворовты іди адачаннар. Аннаңар олар постарына полызыға французскай офицерлерні хығырып алғаннар.

---

[1]. Топал-паша—ахсах пастых. Ол туста Суворовтың азаа агырыг полганнаңар, ол ахсачаң.

Ыырчаа тоғыр Суворов позының кічіг гарнизонын сығарған. Тиң нимес чаа пасталыбысхан.

Орыс солдаттары постарының тынына аябин харбасчалар.

Суворов аттыг анда-мында ла көріне түсче.

— Алла! Алла!—хысхырысчалар туроктар.

— Ура! Ура!—тохтабинчалар орыстар.

Чыдалыг хазыр харбазыг парча.

Ізіг харбазыг аразында картес Суворовтың көксіне тееп парған. Ол, сағызын чідір салып, адынаң андарыл парған.

— Топал-паша өл халды! Өлді, өлді,—хысхырысчалар түроктарның аразында.

Туроктар, өрініп, уламох тың хысчалар.

Аның аразында казактар генералны көдіріп алған-

нар, палиин тустыг суғнаң чуубысханнар. Суворов оңарыл килген.

— Полысты ачынчах худай, полысты!

Солдаттар хынчатхан командирлерін көр салғаннар—пір халых таа нандыра паспинчалар, ыырчаа пір харыс таа чир пирбинчелер.

Өлімніг харбазыг тохтабинча.

— Ура! Алла! Алла! Ура!—төнде истілче.

Пір час пазынаң Суворовты пазох палыглабыстылар.

Казактар генералны амыр орынзар сығар килерге иткеннер.

— Чарабас!— хысхырыбыс-хан Суворов.

Палиин көгенегінің низінең палғап алып, пазох войсколарынзар парча.

Андағ даа ползa, палығлары генералны майыхтырчалар. Суворов сағызын чідіріп одыр. Казактар, аны ибірібізіп, командирні изерде тутчалар.

Суворов, ізеңелеріне тура тўзіп, хылызын көдіріп хысхырча: „Ура“—пазох ағырсынып сағызын чідір салча. Пазох оңарын килче, пазох „ура“ тіп хысхырыбызып, казактың иңнілерінзер андарыл парча.

Аны пілініп, Суворов солдаттар прайзы аны көрзіннер тіп, казактарға адын пөзік хыранда тударға чахығ пирген. Солдаттар, генералны чаалазығда көріп, пар чох күстерін салып, харбасчалар.

Казактар паза солдаттар ол харбазығда сыдас халғаннар. Полызығ сахтап алғаннар. Чалаң чаачылар чиде тўскеннер, орыстар прай күстерінең туроктарны паза французтарның офицерлерін Хара талай-

зар нандыра сўр сыхханнар. Корабльларға көп нимес ле кізі нандыра айланған. Нандыра айланғаннары, тізең, Суворов Кинбурнда öл халған. тіп чоох тарадыбысханнар.

Че Суворов палығлардаң табырах чазылып алған паза аныц даа соонда позының махачызын нинченинче хатаң көзіткен.

ФОКШАННАРДАҒЫ ХАРБАЗЫҒ

Орыстарнаң хада туроктардаң тоғыр австриецтер чааласханнар. Австриецтернің киректері хомай полған, Фокшаннар хырында оларның армиязын туроктар ўзе сабызарға тимненчеткеннер.

Австриецтер орыстардаң полызыг сурғаннар. Полызыға Суворов килген.

Суворов килбинең австриецтернің армиязының лагерынең ырах нимес тур салған. Австрияның армиязының устағчызы принц Кобургский, орыс генералын военнай советке хығырып, Суворовсар кізі ысхан.

Суворов военнай советтерге пір дее хынмачан, австриецтернине, тізең, уламох хынмачаң. Ол пілген, советте талазығлар пасталар, хайзы планға киртінместер, піреезі, тізең, ыырчаа тоғыр сағамох чаанаң кірерге тідінместер. Ол талазыгларға тик ле время ирт парар. Туроктар ол туста, тізең, Суворовтың килгенін піл саларлар.

Принц Кобургскайның кізізі орыстарның лагерыне чалаң ойлат килген.

— Суворов худайға пазырча,—нандырғаннар ағаа.

Пір час пазынаң пазох чиде салғаннар.

— Суворов азыранча,—нандырчалар ағаа.

Пір час ирткенде, пазох килгеннер.

— Суворов узупча,— чоохтааннар австриецке,— усхурбасха чахаан.

Суворов, тізең, узубаан. Ол ыырчыларның хайдағ орында турчатханын ўгренчеткен. Чаалазарга тимненчеткен.

Хараа узупчатхан принц Кобургскайны усхурыбысханнар. Суворовтаң кізі килген, орыс генералынаң письмо ағылған.

„Туроктарға тоғыр парчам,—пасча Суворов.—Мин сол саринаң парчам, син оң саринаң пар. Нимеден килгезің, худай нимеден ысхан, аннаң атакаа пар. Чалаң солдаттар полза, паста! Ўзе сап, чыданаң сас, сўр, чолын туғла, ыырчыны позытпа, ура! Килбин салзаң, чалғызан сабарбын", — хорыхтырыбысхан Суворов.

Принц Кобургскай ўрўк парған. Іди хайди полчаң, военнай совет чох, ўзўрбин, іди табырах хайди пастачаң! Че итчең ондайы чох полған, Суворовтың ондайынча идерге киліскен.

Орыстар паза австриецтер, туроктарға чаанаң кіріп, оларны унада сабысханнар.

Ыырчыны чин салған соонда, хай пірее кізілер Суворовха перінібіскеннер: Суворов австриецтернең хомай чоохтасча.

— Чарабас полған,—чоохтаан Суворов,—іди итпеенде чарабас.

Австриецтер тілге пызарға хынчалар. Олар советте мині чоохтаң на ханыртарчыхтар. Сарызачыхтар. Фокшанадағы харбазыг чазыда полбасчых, австриецтернің штабында ла иртерчік.

136397

САБЛЫҒ ВИЗИРЬ

Ол туста чир ўстўнде Суворовтың армиязы чіли табырах пір дее армия чөрбечең. Ырчылар Суворовты сағыбинчалар,—орыстар ам даа ырахтар тіп сағынчалар. Суворов, тізең, паза көрзелер мында чиде тўсче. Тигірдең не тўскен хар чіли чиде тўзіп, чыданаң саап, ырчыны чиң салча. Іди полған Рымниктің хыриндағы саблыҒ чаада.

Рымник—кічіг городычах. Аның хырында туроктарның улуғ, чўс мың солдаттыг армиязы турчатхан.

Туроктарның армиязының устағчызы саблыг визирь Юсуф-паша, позының торғы палатказында паза торғы хыптыг подушказында одырып алып, кофе іс-четкен.

Саблыг визирь өріністіг одырған. Ўр нименте ле анда туроктарның разведчигі полған: ол орыстарның лагерінең килген. Разведчик чахсы хабарлар ағылған: Суворовтың армиязы туроктарнинаң төрт хатап

Хак. обл. БИБЛИОТЕКА

кічіг. Олар Рымниктең сигізон километр турчалар, чаалазарға сағам тимде ниместер.

Визирь, подушказында одырып алып, кофе ісче паза Суворовты унада сабарға план итче. Суворовты унада сапхан соонда туроктарның ханы, хайдағ сыйыхтар пирерінеңер сағынып, өрініп одырған.

Саблығ визирь, сыйыхтардаңар сағынчадып, узубысхан. Кинетін, таң чарир алнында, хыныг ла тўзеп парирып, Юсуф-паша чабал табыстар ис салған:

— Орыстар! Орыстар! Орыстар!

Визирь палатказынаң сыгара ойлады—туроктарның лагерында прайзы ўрўк партыр. Турецкай офицерлер аар-пеер ле ойласчалар. Солдаттар хысхырысчалар. Табыс. Суулас. Піл тее алчаң ондайы чоғыл.

— Хайдағ орыстар?! Орыстар хайдаң килділер?— хысхырча визирь.

Орыстар, тізен, сол саринда, оң саринда, хамахтаң, хабырғадаң, кистінең саапчалар. „Ура, ура!"— прай ла саринаң истіл тур.

— Тохтаңар!—хысхырча визирь.—Аллах ооллары! Тохтаңар!

Туроктар, тізең, постарының устағчыларын испинчелер. Турецкай армия ўрўк чөрібіскен.

Полчаа чохта визирь худай книгазы—Коран, хаан алып, хортых солдаттарны сыбырап сыххан.

Че ағаа худай даа сöстері полыспинчалар.

Полчаа чохта визирь позының пушкаларына туроктарның солдаттарын атарға приказ пирібіскен.

Пушка даа полыспинча.

Солдаттар визирьні дее, аллахты даа ундубысханнар. Хойлар ла чіли ойласчалар. „Аман!"—хысхырысчалар.—Аман!" Пір чирге хыстылызып, удур-тöдір пасхласчалар.

Визирь, тарын парып,—маллар!—тіп хысхырыбысхан.

Ол Коранын паза пушкаларын халғыс салған, парчанаң тіккен халадының идектерін хаба тартхан, маңзырап, прайзының соонча ойлап сыххан.

Суворов хапчығай чöрістерге хынчаң. Ол ыырчыларға киметін чаадаң кіріп, оларның пастарына тигірдең тўскен хар ла чіли чиде тўсчең.

ИЗМАИЛ

Туроктарның крепозы Измаил пір дее ыырчы ал полбас крепостьха саналчаң. Крепость чалбах Дунай суғның хазында турған. Аны хырых муң турецкай солдат паза ікі чўс пушка хадарған. Аннаң пасха Измаилні ибіре тирең оймах, анын хыринда пöзік

[1] Аман—пленге кірчем, аяцар.

төң ит салған полғаннар. Измаил крепость ибіре стеналары алты километрге тартылған.

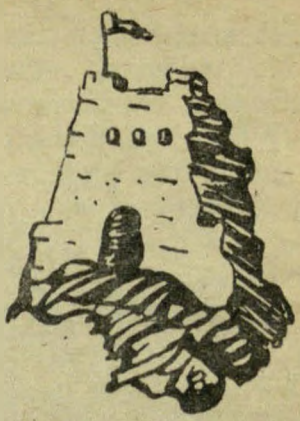

Орыс генераллары туроктарның крепозын ал полбин турғаннар.

Аның соонда Суворов Измаил хыринзар килче тіп чоох тарап парған. Сыннаң даа, ўр дее полбин, Суворов чиде салған. Читпинең совет чыып алған.

— Хайди полярбыстар?— сурча.

Кирек, тізең, орай кўскўде полған.

— Нандыра парарға кирек,—чоохтаза тўскеннер генераллар.—Ибзер, хысхы квартираларзар.

— „Хысхы квартираларзар!"—оларға көгізібіскен Суворов, — „Ибзер!" Чарабас, чоохтаан ол.—Орыс солдадына чол Измаил пастыра парча. Россияның солдадына мыннаң парарға аннаң пасха чол чоғыл.

Іди Измаил хыринда пасхачыл чуртас пасталыбысхан. Суворов крепостьты ибіре хайдаг төң иділген, андағох төң ит саларға приказ пиріп,

солдаттарны ўгредіп пастаан. Кўнөрте солдаттар чыдалыг атакаа ўгренчелер, хараагызын, тізең, туроктар сизінминчеткен туста, Суворов оларны ол төне сыгарга ўгреткен. Солдаттар төңзер ойлас килчелер—Суворов оларга хысхырча:

— Тохтадыңар! Пір өөр хойлар чілп ойлазарга чарабас. Хатабох пастамар.

Солдаттар іди, пірде төңзер, пірде нандыра ойласчалар. Солдаттар чайылдыра ойлас килерге ўгреніп алганнарында, Суворов оларны төңзер сыгарга ўгрет сыххан.

— Мында,—чоохтапча,—прайсыңар пір тиң сыгыңар, саннаң алып, төңзер чапчаң сыгыңар.

Суворов нинче-нинче кўн солдаттарны ўгреткен, анаң турецкай генералзар посоллар ысхан, туроктарга пленге кірерге чөп пирген. Че генерал махтанып нандырган:

— Орыстар Измаилні алганча, хан-тигір Дунайга тўс парар.

Аның соонда Суворов крепостьты күснең аларга приказ пірібіскен. Солдаттар Суворов ўгреткен нимелерні прай тузаланганнар: оймахты кис парыбысханнар, крепостьтың төніне сых парганнар, крепостьты штурмнаң алчаң пасхыстарнаң стенаа сыхханнар.

Туроктар махачы чааласханнар, че андаг даа полза, олар орыс солдаттарын тохтат полбин салганнар. Суворовтың войскозы, Измаилге кір киліп, турцияның прай армиязын пленге алып алган.

Пір ле турок крепостьтаң тіріг позаан. Хорыххаңына сірлезіп ала, ол туроктарның столицазынзар ойлап килген. Мында орыс солдаттарының наа махачыларынаңар паза генерал Суворовтың наа утызынаңар чоохтаан.

МИШКА

Суворовтың чахсы аттарына талан полбачаң. Пірсінің пазын ыырчының ядрозы ўзе саап парған. Ікінчізін мойнынаң палығлабысханнар, анзын ат саларға киліскен. Ўзінчізін, тізең, алыг, нимее чарабас ат киліс парған.

Пірсінде Суворовха Дондағы казактар Мишканы сыйлап пиргеннер. Фельдмаршал көрібіскен: хулахтары сиртейісчелер, туйғахтарынаң чир хасча. Ат нимес, ёрт.

Суворов сол сарина, анаң оң сарина пас килген. Мишка, тізең, турыстыг седок па тіп көріп, пазын пірде пір саринзар хылчаңнатча. Суворов Мишаа хыныбысхан. Мишаа даа Суворов чахсы пілдірчеткен осхас. Олар іколең удур-тёдір паарсасчаңнар, пос постарын сёс тее чох оңарылысчаңнар.

Суворовтың кённі чарых полза, Мишкани андағох чахсы, пар чох кўзінең ойлапча. Суворов ачырғанын, хомзынчатса, Мишка пазын тёбін тўзірібізіп, ээзін хайраллап, ағырин, сибер пас парча. Мишка чаада чапчаң полған. Ол ядродаң даа, ухтаң даа, туроктарның игір хылыстарынаң даа—пір дее нимеден хорыхпачаң. Рымникте Суворов, Мишкаа мўніп алып,Юсуф-пашаның солдаттарын хырған. Ағааох мўніп алып, Измаилзер килген.

Аттың даа чуртазы солдатих осхас. Пір чаада Мишканы азағынаң палығлабысханнар. Ол ахсабысхан, паза аны армияда тузаланчаа чох полған.

Суворов хысхырған, имчілерге паза ат көрчеткеннерге чахыг пирген.—Мишканы хайди даа имнеп аларға.

Аттың азаан ізіглееннер, кір парған ухты сыгарып

алғаннар, азаан сарып салғаннар. Ол даа полыспаан. Ат ахсирын тохтатпаан.

Суворовха иң аарлыг арғызынаң чарылызарға киліскен. Фельдмаршал адынаң анымчохтазып, аны позының имениезінзер Кончанское аалзар апар саларға чахаан. Старостаа мындаг пічік пазыбысхан „пу ат чахсы служить полған ўчўн отставкаа паза пенсияа сыхча", Мишканы чахсы азырирға, арыглирга паза тасхар чöргіс турарға чахыг пирген.

Староста, тізең, ай сай Мишка „отставкада" хайди чуртапчатханын Суворовха искіріп, письмо пазарға кирек полған.

Фельдмаршал Доннаң кілген чапчаң адын удаа сағысха кирчең. Мишканың соонда даа Суворовтың холында көп ат полған, че Мишкадаң артых ат чох полған.

МАХАЧЫ КИРЕК

Фокшан хыриндағы чаада туроктар постарының артиллериязын чахсы турғызып алғаннар. Оларның кистілерінде, кізі ирт полбас сас полған. Пушкалар турғызарға уғаа маңат орын тіп сағынчалар туроктар: ыырчылар кистібістең кір полбастар, оң сарынаң алай сол сарынаң пар полбастар. Аннаңар олар кистілерінең, ыырчы килбес тіп ізенчелер.

Че Суворов ол састаң хорыхпаан. Суворовтың алыптары, палғастығ састы иртіп, туроктарның артиллериязына, тигірдең не түскен күгүрт чіли, кистілерінең кірібіскен. Суворов туроктарның пушкаларын холға алып алған.

Туроктар даа, австриецтер дее, орыстар постары даа Суворовтың ол көйтік сабызын, хорғыстығ паза махачы кирекке санааннар.

Солдаттар ол састаң иртіп алғаннары чахсы, ирт полбин салған ползалар чи?

— Махачы-да махачы,—күлімзіреп салған Суворов,—махачы кирек войсколарға харығ полбачаң. Че войсколарны ол сассар кирер алында, Суворов, иң чахсы солдаттарны ызып, аны прай саринаң чахсаан піліп алғанын пілчеткен кізі асхынах полған. Олар постарының арғыстарына чахсы чол таап салғаннар. Суворов солдаттарны хайраллачаң, че пірее хорғыстығ нимені пастирға хынза, прай саринаң санап алып, хайди даа утып алар полза ла, солдаттарны позытчаң.

Пір ай ирткен соонда полковник Илловайский, туроктарнаң чаалазып, Суворовтың махачы киреғін хатап сынап көрерге чаратхан.

Андағох орын полған. Андағох сас, андағох пушкалар.

— Суворовха талан полған,—чоохтаан Илловайский,—мин чи аннаң хомайбын ма? Маға даа талан полар.

Че Илловайскийге талан полбаан. Полковник, чолны даа піліп албин, солдаттарны сассар апар-

ған. Солдаттар саста палғасха кіріп патхлап сыхханнар. Олар суулас, хысхырыс сыхханнар.

Туроктар ниме пол парғанын піл салғаннар. Постарының пушкаларын айландыра тартып, орыс солдаттарын атхлап салғаннар.

Солдаттар көп öл халғаннар. Илловайский, тізең, тіріг халған.

Суворов уғаа тың тарыныбысхан. Хысхырған, ўні харылғанча хырызынған.

— Мин, сіреröк чіли, махачы кирек идерге сағынғам,—ахтанған Илловайский.

— Махачы!—хысхырған Суворов.—Махачың пар, пілізің чи хайдадыр?!

Солдаттарны тик чирдең хыр салған ўчўн, Суворов полковникті, солдатха читіре чабыс тўзіріп, азых тартчаң командазар ызыбысхан.

— Ағаа, кізілер пиріп, киртінерге чарабас,—чоохтаан Суворов.—Аттар аразында аннаң хорғыс чох полар.

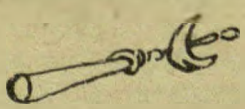

ФОКШАННАР ХЫРИНДА ӦЛ ХАЛҒАН

Фокшаннарзар парчатханда, иң чахсы Смоленскай полктың чарымызы, ыырчыларға урун парып, оларға аттыр сыххан. Туроктарның батареязы, ағас аразында чазынып алып, смоленецтерні чичен атыснаң хыр турған.

Оларнаң хости пасха колонна парчатхан. Колоннаның командирі подполковник Ковшов, арғыстарын арачылир ӱчӱн, ыырчыларның батареязын, кинетін табырах парып, чох идібізер оңдайны пілген. Подполковник пу ікі колоннаның устағчызы генерал Райксар ойлат килген.

— Чарадыңар,—сурынча,—ыырчыларны кинетін саап, чох идібізерге.

Че Райк тідінмес генерал полған. Адына мӱн салып, тапсабин одырча. Сағынча: чаратсам, ікінчі колонназы хырдырбох салза чи.

Смоленецтер ӧлчелер. Полызығ чоғыл.

Ол туста Суворов пу ікі колоннаа чидіп алған. Ол подполковник Ковшовты көр салған.

— Сударь, арғыстарың ӧлче, сірер, тізең, тӱрчазар! Алнызар!—хысхырған Суворов.

— Мин пір дее тудығ чох оларға полыс пирерчікпін,—ахтан сыххан подполковник,—позымның генералымның приказын сахтапчам.

Суворов генералзар көрібіскен, ол, паяғох чілп, адына мӱн салып, тапсабин одырча.

— Хайдаг генералның?!—хысхырыбысхан Суворов.—Райктың ма? Көрбинчезер бе аның ӧдіртіп салғанын!

Пастап Ковшов Суворовтың кӱлчеткенін пілбин халған. Хайди за, сағынча ол, хайдаң ӧл халчаң, генерал Райк тіріг, хап-хазых, мындох ат ӱстӱнде одырча.

— Өдірт салған! Өдірт салған,—хатабох чоохтапча Суворов.—Парыңар.

Ковшов позының колонназынзар ойлада халған, аны ағастарзар айландыра тартып, туроктарның батареязын унада сабысхан, арғыстарын ал халған.

Суворовтың сөстеріне Райк тың тарыныбысхан. Олох күн Суворовтың армиязынаң сығарға тіп пічік пирібіскен.

Райктың сурынызын Суворов толдыр пирген.

— Маған андағ генераллар кирек чоғыл,—чоохтаан ол.—Войсколарның устағызы тіднмес кізі полза, аның тузазы чох полар.

Соонда Суворовтаң сурчаннар:

— Генерал Райк хайдадыр за?

Ол төреміл нандырчаң:

— Өл халған. Фокшаннар хыринда өл халған.

АНДАҒ НИМЕНІ КЕМ КӨРГЕНДІР...

Кавалерия окоптарны атаковать полғанын кем көргендір!

Рымниксер чағдапчатханда, тынанчатхан солдаттар сарыс сыхханнар.

— Андағ даа полза, пістің ооллар көп өл халчалар,—чоохтапча терпек сырайлығ, улуғ аалчыдаң ағырып, сырайы садыра пол парған солдат.

— Чаа ноза, чаада өлім чох хайди полчаң.

— Анзы андағох чізе,—чарат салған солдат,—андағ даа полза, чахсылаан сағын көрзе...

— Мында сағынчаң ниме чоғыл.

— Мындағ киректі көр көрзебіс чи: ырчы окопта одырча, ағаа чнтіре ойлаанча нинче кізі гүс хал-

ча. Чалаң аттығ полза чи—пір ікі ле оларның окоптарына чит парарҷыхпыс.

Солдаттар хатхырысчалар. Андағ нимені кем кӧргендір, атха мӱніп алып окоптарзар ойлатханын.

— Син хайди полыбыстың, Суворовтаң даа хыйға поларға идібістің ме?—чоохтапчалар ағаа.

— Ноға хыйға полҷаң! Мин аны чоохха ла киліскенде, чоохтаныбысхам,—арын парған солдат.

Ол туста, тізең, Суворов лагерьҷе чӧрчеткен, солдаттарның чоохтасчатханнарын ис салған. Таласчатхан солдаттарзар пас килген.

— Адың кемдір?—айланған ол садыра сырайлығ солдатсар.

— Остап Капелюха.

— Тӧреен чирің хайдаңдыр?

— Украинадаң, Чернигов хыринаң.

— Син окоптарзар чалаң аттыг атакаа парарға кирек тідің ме?

— Сах іди, фельдмаршал.

Суворов парыбысхан.

Пазағы кӱнінде, туроктарның лагерьін атаковать полчатханда, Смоленскай полк ыырҷыларның окоптарына урун парған. Солдаттар атакаа пар сыхханнар, че туроктар хазыр атхлап сыхханнар, смоленецтер, тізең, нанлыра айлан килгеннер.

Солдаттар нинҷе-нинҷе хатап атакаа чӧргеннер, пір дее хатап нимее чарабааннар. Окоптарға читіре ырах таа полбаан, пір чӱс иліг метрҷе ле, че анда тӱп-тӱс орын полған. Олар чӱгӱріскен аразында туроктар оларны ачыхха ла сыххан хозаннар чіли атхлап турғаннар.

Смоленскай полксар Суворов чиде тӱскен. Солдаттар тик ле чирдең ӧлчеткеннерін кӧрче. Мында Суворовтың сағызына Капелюханың чооғы кір килген.

— Гей!—хысхырча ол,—полызыға эскадрон казактар ызынар.

Казактар чиде тўскеннер. Суворов оларны чалбах фронттан турғызыбысхан.

— Кавалерия, пастанар!—хысхырыбысхан Суворов.—Ура! Халыхтадынар! Алнынзар! Пар чох кўснең!

Казактар ол хорығыстығ чазыны пір-ікі ле иртіре ойлада халганнар. Окоптарға кире сегірткеннер. Хылыснан саап туроктарның солдаттарын постарынзар хайдырганнар. Ам, тізең, смоленецтер хорғыстығ чазыны кизіре пір дее кізі чідірбин ойласханнар, казахтарнан хада ырчыны унада сабысханнар.

— Кördек син аны — пас-та пас! — чоохтасханнар аның соонда солдаттар Капелюхаданар.

— Солдат уятхан, хызарған, ниме дее чоохтанчаан пілбин, хайди ла полза, нандырған:

— Ол Суворов ноза! Ол казактар ноза. Чох ол мин нимеспін. Ол сірерзер ноза, харындастар.

ТУРОКТАРНЫҢ ЗНАМЯЗЫ

Тис париған ырчыларның чолын тоғыр тулғабызарға харазын, поручик Вициннің ротазы кукуруза öскірілген хыра аразынча пастыр париған.

Кукуруза саптары пöзіктер. Солдаттарның пастары даа көрінминчелер. Солдаттарға чазыча парбин, ағас аразынча ла парчатханға төöй пілдірче.

Кинетін көрчелер: алнында—туроктарның знамязы.

Поручик Вицин тохти тўскен, солдаттар тохтабох парғаннар. Хайдағ ниме полчаң за? Алай туроктар наступлениее кірібістілер бе?

Знамя, тізең, кукуруза саптарының ўстўнде чалбыри, чағыннап ла одыр.

— Чаалазыға тимде полыңар!--команда пирген Вицин.

Солдаттар, мылтыхтарын арғаларынаң суурып, тимде тут салғаннар. Сахтапчалар. Туроктарның знамязы хыриларына чит тее килді.

— Алнынзар! Ура! — хысхырча поручик.

Солдаттар алнынзар чүгүріс сыхханнар. Оларға удур, тізең, туроктарның знамязын тудын салған орыс солдады сығып одыр.

Солдаттар хатхырысчалар:

— Знамяны хайдаң алғазың?

— Адың кемдір?

— Хайдағ полктаңзың?

Солдат чоохтапча: аны Гаврнил Жакетка тіп адапчалар, ол Смоленскай полктың пастағы ротазының солдады. Туроктарның знамязын чаада алып алған, ам аны командирге апарча.

— Ай да Жакетка,—хатхырысчалар солдаттар.— Хайди пісті чочыт салды! Хайди ханыртты!

Поручик Вицин Смоленскай полктың командирін хайди таап аларын солдатха чоохтап пирген. Рота, тізең, ыырчыларға чидіп алар ўчўн, табырах пар сыххан.

Рымниктің хырында чаалазып, орыстар туроктардаң чўс знамя холға кириң алған. Гаврнил Жакетка алған знамя, тізең, пастағызы полған.

РОССИЯ СОЛДАДЫ

Солдат-гренадер Дындин, туроктарны сўріп, хыных парыбысхан. Дындин, чўгўріс пазында чыданаң сазып, мылтых наағынаң саап одырча.

— Аман, аман! — хысхырысчалар туроктар.

Пір верстача ойлабысханнар. Туроктар солдатта-

рының хайзы-да хайбағын көрзе, сооларында пір ле орыс солдады ойлап одыр.

Турок позының арғыстарына хысхыра түскен. Тис париған кізілер тохти түскеннер, Дындинзер айлана түзіп, солдатты ибірібіскеннер.

— Алла! — хысхырчалар — Алла! Пленге пирін!

Дындин, хорығып пленге кірер кізілер осхас полбаан. Пір туроктың чыдадан сазыбысты, ікінчізін сазыбох иртті, ўзінчізін атыбысты.

Аннаңар ниме полғанын солдат позы даа пілбинче. Туроктар, өменең аның ўстўнзер артылыбызып, мылтых наағынаң пазынаң сабысханнар. Дындин суғда ла оңарыл килген. Орыс солдадын пленге алып алып, туроктар Рымник суғдаң кизір чўс париғаннар. Солдатты суғ чуубысхан, хараан азып көрібіссе—тіріг. Андағ даа полза, прай иді көнче, сөөктері сыстасча, пазы айланча. Солдат хараан пазох чабызып, пазын төбін тўзірібіскен.

Туроктар суғның пір саринзар кизіп алып, орыс солдадын оттыг чирде сал салып, чөптесчелер.

Дындин, туроктарның тілін пілбезе дее, тыңнап көріп оңарып алған: олар пленге алған солдатты мыннаңар апарбасха чөптесчелер. Солдаттың пазын ўзе кизіп алып, устағчыларына апар пирерге чөптесчелер, Турок, Дындинзер пас киліп, игір хылызын сығара тартып, мойның ўзе сабарға ла чөрген туста, Дындин туроктың істінең тебіскен. Азахха тура сегіріп, аның мылтығын суура тартып алған.

Туроктар хорых парғаннар. Хайдағ ниме пол пар-

ды—солдат тіріл килді. Аны ла көріп, андар-мындар ла ойлаза халғаннар.

— Тохта!—хысхырча Дындин.

Пір турокты чидіп алып, чыданаң сазыбысхан. Ікінчізін чидіп алып, сазыбоғысты. Пір турок суғзар кире сегірібіскен, Дындин—аныңох соонча. Анаң пазох чарзар сых килген. Оң саринзар, сол саринзар саапча. Солдат палығларына паза туроктарның саапчатханына көрбин тіспененіп, ирнін ызырыныбызып, харбасчаан на харбасча.

Пір час пазынаң, пістің солдаттар чиде түскеннер. Көрчелер—Рымник суғның хазында он турок тоғлахтан халтыр, оларның аразында пір орыс солдады. Көрібіскеннер—пу Дындин ноза!

— Дындин, Дындин!—Арғыстарына хысхырысчалар.

Герой хыймыри түскен.

Олар солдатты азах үстүне көдірібіскеннер, санитарларның ханаазынзар апар салғаннар.

Он турок,—Дындиннің махачызын истіп чапсаан Суворов,—айдас ир! Ой, хайдағ маңат солдат! Піске пір кізі асхынах одыр—пірінер пістең тоғыр үс кізі, үс кізі асхынах—пірінер алты кізі, пірінер піске он кізі пір кізіден тоғыр: прайзын хыр саларбыс, прайзын аңдарарбыс, орыстарның войсколарында андағ солдат парда, прайзын пленге алып аларбыс.

ПАСТАҒЫЗЫ

Рымник суғның хыриндағы ыырчыны чаада утып алған иирде Суворов орыс лагерынче чөрген.

— Көрзе—пір палатка хыринда офицерлер чыы-

лыс парғаннар, туроктарның лагерьіне прайзынаң пурун кем кірген тіп сарысчалар, сууласчалар.

Суворов, тохти тўзіп, тынапча.

— Мин пастағызын кире салғам,—чоохтапча поручик Синицкий.

— Чох, мин,—сарысча капитан Мордюков.

— Пастағызын мин полғам,—таласча секунд-майор граф Калачинский.

Олар ырчының лагерьіне пурнада кірген кізее сыйых поларын чахсы пілчелер. Аннаңар офицерлер пірсі пірсіне маң пирбин сарысчалар.

Суворов, пазын на чайхап салып, аннаңарох чўр сыххан. Кўрзе—от хырында солдаттар олох нимедеңер сарысчалар.

Суворов, пазох тохти тўзіп, тынапча.

— Прайзынаң пурун туроктарның лагерьіне солдат Гагин кірген,—чоохтапча солдаттарның пірсі.

— Гагин нимес, Хотин,—аны тўзетче ікінчізі.

— Гагин дее, Хотин дее нимес, Знамов, — чоохтапча ўзінчізі.

Солдаттар, Гагинні, Хотинні, Знамовты хығырып алып, постарынаң сурарға чарат салғаннар.

Суворов, аны піліп аларға хынып, сахтап аларға чаратхан. Солдаттар килгеннер.

— Туроктарның лагерьіне син пастағызын кіргезің ме?—сурчалар Гагиннең арғыстары.

— Чох,—нандырча Гагин.—Пастап Хотин кірген.

— Син пастағызы полғазың ма?—сурчалар Хотиннең.

— Чох, мин нимес,—нандырча Хотин.—Пастағызын Знамов кірген.

— Харындастар,—хысхыра түскен Знамов.—мин ўзінчізі дее полбаам хайза! Пастағызын Гагин кірген. Гагиннің соонча— Хотин.

Солдаттарның махтанчых нименстеріне өрініп, Суворов оларзар пастыр килген.

— Олғаннар! Хайхастығ алыптар! Сірер прайзыңар пастағызы полғазар. Сірер прайзыңар геройларзар.

Аның соонда Суворов офицерлер палатказынзар айлан килген. Анда кирек сала тудысха читпінче. Офицерлер, паяғох чіли талазып, пірсі пірсіне маң пирбинче.

Суворов тарыныбысхан.

— Марш узирға!—хысхырыбысхан офицерлерге.—Сірернің аранарда сын герой чоғыл.

МЕДАЛЬ

Чнит, чаалазыгда полбаан солдат Кузьма Шапкин Рымник суғның хыриндағы чаалазыгда, хорығып, күн тооза ағас аразында одырған.

Суворов аны сизін салғанын Шапкин пілбеен.

Туроктарның армиязын чиңен үчүн Суворовтын армиязына орденнер паза медальлар ағылғаннар. Офицерлер постарының полктарын паза роталарын стройга турғызыбысханнар. Суворов, войсколарзар киліп, сыйыхтар үлеп сыххан.

Шапкин прайзынаң хада стройда турча. Уядып, пу ниме табырах ла тоозылчаң полза тіп сағынча.

Кинетін... Шапкин чочып таа парған, алай саба ис салдым ма тіп сағынча.

— Солдат Шапкин, минзер!—хысхыра түскен Суворов.

Солдат, тізең, азахтарынаң чирге кире пат парған на чіли, хыймырабин даа турча.

Шапкин, сых киліп, хараан төбін көріп, хызар парған. Суворов, тізең, көгенеене медаль хазап салған.

Иирде солдаттарға пірер чірче араға піргеннер. Солдаттар, палаткалар хыриларында одырғлап алып, кемге ниме үчүн сыйых пірілді тіп санапчалар. Капелюхаа туроктарны окоптаң хайди сығара сүрерге сағынып алған үчүн. Жакеткаа турецкай знамя үчүн. Дындинге, он туроктаң даа хорыхпин харбазып, пүкүле дее палығлаттыр салза, пленге кірбеен үчүн, Гагин, Хотин паза Знамов медальлар алғанохтар.

— Сағаа чи ниме үчүн медаль пирділер?—сурчалар солдаттар Шапкиннең.

Ағаа, тізең, нандырар даа ниме чоғыл.

Шапкин, медаль хазап салып, кірер дее орын тап-

пинча. Мӧгіс. Арғыстарынаң хыйыт ла чӧр. Кӱн тооза тапсабинча.

— Хайди полчазың син, алай медаль тіліңні чаба пас салды ба?—кӱрленісчелер солдаттар.

Неделя ирт парған, солдат, тізең, уядына чӧрчее чох полыбысхан. Шапкин, сыдас полбин, Суворовсар парған. Палатказар кіріп, медальын нандыра пирче.

— Худай кӧрзін!—хысхыра тӱскен Суворов.— Сыйыхты нандыра хайди пирчең!

Шапкин, пазын полға читіре тудып, Суворовха прай киректі чоохтап пирген.

„Че—сағынча ол,—пазым ам ӱзіл халар“.

Суворов, чоо хатхырып, солдатты хучахтапча.

— Маңат!—чоохтанча.—Пілчем, харындас, син дее чоохтабазаң пілчем. Сынап кӧрерге сағынғам. Чахсы солдатсың. Піл: матыр тӧрібинчелер, матыр полчалар. Пар. Медаль, чарайза, минде дее чат турзын. Че медаль сини, аны піл. Аны хатап кизер ӱчӱн, чахсы чаалазарға кирек.

Суворов алчаас итпеен.

Аның соондағы чаада Шапкин туроктарның крепозына прайзынаң пурун кірген, медальны холга кирген паза улуғ сабға сыххан.

ЧОЛ ИРТІЗІ

Суворовтың армиязы чапчаң паза табырах чөрчең. Пастағы, ікінчі, ўзінчі... онынчы күні. Күннің сай—алтон километр. Ізіг дее күн, палғас таа, чил дее ползa—колонналар пірсі пірсінің соонаң ырах чолға парчалар.

Солдаттар чолда чоо майых парчалар. Ödіктері чолда талалғлап парчалар. Азахтары, майығып паза хатығ пас парып, сыстасчалар.

Чолда солдаттарның күстері тоозыл парча, паза парчаң күс чоғыл. Парарға, тізең, кирек. Парбасха чарабас.

Суворов иң соондағы колоннаа чидіп алча. Солдаттарның майых паргаһнарын көрбечік полыбысча.

— Алыптар! Айдас ооллар!—хысхырча Суворов.— Хара хустар! Сірерні аттығ даа чит полбассың. Андағ, сын, маңатсар, ырах алтап, алнындағыларның эчектерін пасхланар.

Суворов ортызындағы колоннаны чидіп алча.

— Алыптар! Харындастар! Ырчы сірерден хорығып сірлесче. Алнынзар! Алнынзар! Азах азахха полысча—пір, ікі, сол азахнаң, сол азахнаң! Табырах! Соондағылар эчектерің пасхлап саларлар!

Суворов алнындағы колоннаның пірсіне чидіп алча.

— Олғаннарым! Ылачынар! Ырчы сірер чох эрінче. Алнынзар! Алнынзар! Рядынар чыы тудынынар, пазынар чоғар, көксіңер алнынзар! Ух, пазынар сілігібізіңер, солдаттың махачызын көзідіңер! Барабаннар! Музыка! Сарын!

Трубачтар, горнисттер ойнап сыхчалар, барабан сааң сыхты, войско үстүнде сарын хооли түсті. Солдаттарның көннілері көдіріл килді. Солдаттарның пір тиң пазызына чолда тозын столба ла чіли турыбысты.

Суворов позының войскозының алнында парча—өрінче. Орыстар армиязы тохти түспеді—парчаан на парча. Солдаттар азахтарының даа хатығ пас парғанын, майых таа парғаннарын ундудыбыстылар. Колонналар, пірсі пірсінің соонча парып, ырах чолны чапчаң иртчелер.

САРЫС

Пірсінде Суворов, солдаттарны табырах ал чөріп, майыхтырчатханы орта ба, алай орта нимес пе тіп, солдаттар сарыс сыхханнар.

Сарысты капрал Пенкиннең солдат Кривокорытов пастааннар.

— Мин сағынғанда,—чоохтапча Пенкин,—Суворов орта итче. Хапчығайда прай күс пар. Хапчығай, кинетін иткен сабыс прай нимені пökче.

Анзы андағох чізе,—чаратча Кривокорытов. Мындох позының сағызын пастапча: іди солдаттарға чолда аар ноза. Ағаа кізі күзі көп хорапча, чолда даа көп кізі чат халча.

— Халзалар, чізе,—сарысча Пенкин.—Он кізі чатса, чат таа халзын, че чүс кізі ыырчыны чиң салар.

— Көрдек аны—он кізі чат халзын!—тохтабинча Кривокорытов.—Ол он кізі иң махачы солдаттар полза, чізе.

— Махачы!—күлче капрал.—Кем чоохтаан сағаа андағ нимені—махачыларны кізі соонда чат халчалар тіп!

Кинетін солдаттар капралға полыс сыхханнар.

— Суворов орта итче: майығып алып, утып алза чахсы.

— Хәйди хынзар, іди полыңар,—чарат салған Кривокорытов.

— Мағаа маңзырачаң орын чоғыл. Мағаа позымның хазин прай нимедең аарлығ.

Сыннаң даа, пу солдат сыбыра соона халчаң. Армия, ырах чол парып, ыырчынаң чаалазып, аны унада даа сабысчаң. Кривокорытов паза ағаа төбй солдаттар, тізең, хайда-да чолда азых тарт килчеткен хаңааларнаң хада килченнер.

— Эх, чахсы ниме полбас сағаа, Кривокорытов!—Пенкин солдатха пір ле хатап чоохтабаан.—Піл: соона халчатханнарны сохчалар.

Кирек анынох чоғы чіли пол парған.

Суворов орыстарның полктарын Юсуф-пашаның

Рымник суғ хыриндағы лагерьіне табырах ағыл килген. Солдаттар, пір дее тынанмин сигізон километр парыбызып, туроктарның армиязын ўзе сабысханнар.

Чаа тоозыл парған. Солдаттар Кривокорытовты тілепчелер. Пір дее орында солдатты таппинчалар.

Сағып сыхтылар. Пір кўн, ікі кўн сахтапчалар— солдат ам даа килбинче.

Ўзінчі кўнінде Кривокорытовты таап алғаннар. Арғастанып, солдат соона чат халтыр, анаң астых парып, туроктарның разведчиктеріне урун партыр. Ырчылар хылыснаң пазын ўзе сабыстырлар.

Солдаттар арғыстарын чыып салып, худайға пазырып алғаннар. Эх, пір дее нимее чарабас ниме ўчўн, позының алии ўчўн, солдат позының пазын сал салды тіп чоохтасчалар.

СЫМЫҒАСТАР

Солдат Пень чаада прайзынаң пурун алнынзар ойлабачаң. Че пірее город алып алзалар, ол нимелер алғлап аларға хынчаң.

Солдаттар арғызын уяттыр турлар.

— Нимедір,—нандырчаң Пень,—хан төкчем, позыма даа аябинчам. Аның соонда пірее нимечек тее алып аларға чарабас па.

Суворовтың войскозы Рымникке кір килген. Суворов туроктарның игір, тарғынах улицаларынча парча, көрзе—хости тураның оградазынаң солдат сыға салды, холтығының алтында хас тудын салған.

— Эй, маңат оол,—тапсабысхан Суворов,—пеер килдек!

Пень ойлап килді.

— Хасты хайдаң алғазың?

Пень туртухча. Андағ даа ползa, солдат көйтік полған. Сағынып алған:

— Иб ээзі ипчі пирген, сірернің сиятельствонар. Алып ал, солдат кізі, теен.

— Іди ле пирібіскен, я?—күлімзірепче Суворов.

— Пирген, пирген, пазох килерге чоохтаан.

Аны ла чоохтирға маңнанған, ол туста туроктың чуртынаң кирі иней сығара ойлап килген. Ол иней сизін көрзе, пастых солдатты хырысча, аны ла сизініп, иней, ойлап ла киліп, хазын суура тарт сыххан.

Солдат хазын пирібіскен. Ол иней ойли халған.

— Позы пирген тіпчезің ме, пазох килерзің теен ме!—тарыныбысхан Суворов.

— Ол полбаан, анзы чиит ипчі полған,– чойлан сыххан солдат.—Чиит ипчі.

— А, чиит ипчі!—хысхырыбысхан Суворов.

Іди ле хысхырарға маңнанған, ол чурттаң пазох пір чиит ипчі сығара ойлап килді. Анзы, солдатсар ойлап киліп, позының тілінең ниме-де чоохтап тыдырапча, холларын пулғапча, сыхтапча.

Суворов туроктарның тілін пілчең. Турок ипчізі торғы шальдаңар чоохтапчатханын сизін салған. Солдаттың хойнынзар холын суғыбысхан, шалыны сығара тартып алған. Пень хараан чирзер көрібіскен, ам аның ўчўн нандырық тударға килізер тіп сағынча. Суворов, солдаттар хығыртып алып, оғырны хадаға алып аларға приказ пирібіскен.

Инрде солдаттарның стройының алында пыролық солдатты, скамейкаа чатырып алып, сопчырнаң чырт сыхханнар.

Солдаттар оғырны чыртчалар, Суворов, тізең, хости турып алып, чоохтан салып одыр:

— Чуртағчыларны хыйыхтаба—ол сині азырапча,

хыйыхтаба—ол сині суғарча. Іди ағаа. Іди ағаа. Ам даа, ам даа!—команда пирче Суворов.—Алығ сағызыңны сымыхтар даа сығара сапсыннар. Солдаттың холы арығ полбаза, сымых таа туза поладыр. Солдат—чуртағчыны арачылапча. Солдат разбойник нимес.

ҮГРЕ ПАЗА КАША

Суворовтың армиязы табырах паза ырах парыбысхан. Войско ағас аразында, тағ паарында, суғ хазында хоның аларға тохтабысхан.

Солдаттар, от салыбызып, ӱгре паза каша хайнат сыхханнар.

Пызырып алып, азыранчалар. Генераллар, тізең, постарының палаткаларының хыринда Лушаны сахтап пазыс чӧрлер. Лушка генералларның повары. Лушка хайда-да чолда халған, генераллар, аны сахтап полбин, азыранмин одырчалар.

— Хайди полчаң за?—чоохтапча Суворов.—Солдаттар оттарынзар паранар ба, генераллар?

— Чох,—нандырчалар генераллар,—піс сахтап алырбыс. Лушка амох чидер.

Суворов генераллар солдаттарның чічең нимелеріне хынмин турганнарын пілчең. Аннаңар оларнаң сарызарға хынмаан.

— Хайди хынзар, іди полыңар.

Позы, тізең, ырах нимес кӧйчеткен отсар пас парыбысхан.

Солдаттар хысти одырыбысханнар, Суворовха иң чахсы орын пиргеннер, аях-самнах туттырыбысханнар.

Суворов, чахсылаан одырып алып, азыран сых-

хан. Фельдмаршал солдаттарның чіченң нимезіне ўгрен парған полған. Ўгре дее, каша даа чирге чиркеннебечен. Чіпче, хынып тосханча чіп алча.

— Маңат, уғаа чахсы ўгре!—махтап одырча Суворов.

Солдаттар кўліп одырчалар. Олар пілчелер, фельдмаршалны ўгредең хаңырт полбассың. Махтапчатхан ползa, сыннаң даа чахсы ўгре полар.

Суворов, ўгре ізіп, каша чирге чапсынған.

— Чахсы каша, маңат каша!

Суворов тосханча чіп алған, солдаттарны алғыстап, позының генералларынзар айлан килген. Фельдмаршал, узирга чадып алып, уйғузынаң узубысхан.

Генераллар, тізең, узуп полбинчалар. Пірде пір хабырғаларынзар айланысчалар. Астап иреелепісчелер. Лушканы сахтапчалар.

Лушка иртенге дее килбин салған.

Суворов войсколарын азахха турғызыбысхан, армия аннаңарох чөрібіскен. Генераллар пастарын төбін тўзірібізіп парчалар, істілері кўзўресче—азыранарлары килче. Хайран генераллар паза тохтаанча иреелентеннер. Хачан войско тохтап парғанда, прайзы Суворовтың соонча солдаттарның оттарынзар ойласчалар: өзөгіп өлерге кем хынар за. Одырғлабызып, солдаттарның чічең нимелерін не сағып полбинчалар.

Суворов кўлімзіребіскен. Генералларға ўгрені, кашаны позы ўлестірче. Полғанына ла пирче, полғанына ла чоохтапча:

Чі, чі, ал! Мының соонда солдаттың чічең нимезінең чииркенме. Солдат—кізі. Солдат маған позымнаң даа аарлыг.

ПАБАЗЫНЫҢ ШИНЕЛЫ

Суворовха пабазының шинелі халған. Ол иргі, чызыл парған полған. Хайзы орыннарында намачылыг шинель полған. Че Суворов пабазының шинелі-не махтанчаң. Ол аны, хайдар даа парчатса, хада ал чөрчең. Соох пол килзе, аннаң пасха пір дее ниме кизеҷге хынмачаң.

Пірсінде Суворовтың ол шинелі ыырчының холына кір парған. Кирек чайғыда полған. Шинель армияның обозында полған. Пірсінде туроктарның кічіг

отряды урун парып, хадарығчыларны прай ӧдір салып, шинельні пасха нимелернең хада ал чөрібіскеннер.

Фельдмаршал уғаа тың пичелге тӱзібіскен. Одырчаң даа орын таппиныбысхан. Чахсы даа азыранминыбысхан. Сырайы хомай пол парған.

— Піс сірерге, фельдмаршал,—часхырча аны армияның интенданты,—наа, аннаң хай-хай артых шинель тік пирербіс.

— Чох, чох, нандырча Суворов.—Маға паза андаг шинельні харахха даа көрерге киліспес. Аның паазы чогыл. Аннан тиңнечең ниме чогыл.

Суворовтың шинелы чіт парғанын Фанагорийскай полктың солдаттары піл салғаннар. Олар фельдмаршалның шинелын туроктардан хайди даа нандыра алып аларға чоохтас салғаннар.

Поручик Троицкийнің, капрал Иван Книганың устаанынаң олар разведкаа чөрібіскеннер. Че кирек киліспин парған: шинельні таппааннар. Че андағ даа ползa, пір турокты пленге алып алғаннар. Аннаң хыс-чалар, че анзы шинельденер пір дее ниме пілбинче.

Ікінчі күнінде пазох разведкаа парғаннар, пазох пір турок ал килгеннер. Мынзы даа шинельденер пір дее ниме чоохтабады.

Солдаттар ікі неделяа читіре разведкаа чөргеннер. Ол тустың аразында туроктарның алты солдат пленге ал килгеннер, читінчізі ле орыстарның обозын апарарында араласхан солдат урун парған.

Пленге кір парған турок ол обозта шинель полған ма, чох па, хайдар кіргенін сағысха кир полбин ўр парған. Соонаң на сағызына кір килген. Ол шинель, обозты ўлесчеткенде, кирі Осман аттыг турокка киліс парған тіп чоохтаан.

— Ол хайдадыр? Тіріг бе ол Осман?—чочыбысханнар солдаттар.

Осман тіріг полган. Че Османны, парып, тут киллері сидік.

Поручик Троицкий пленге алған турокты позыдыбызарға чаратхан, паза ағаа чахыг пирген: ол Суворовтың шинельін ағызза, пленге алған алты турокты прайзын позыдыбызарға.

Ікінчі күнінде турок килген, шинельні ағыл пирген.

Суворов, ол шинель орыстарның холына хайди кір парғанын ис салып, чабал тарыныбысхан.

Кізілерге аябасха! Шинельнің ўчўн солдаттың па-

зын туроктарның ухтарына туди пирерге!—хысхырған ол поручик Троицкийге.

Поручик хахап таа парған.

— Олар постары ноза, фельдмаршал, постары.

— „Постары!"—кібірен салған Суворов, че паягы чіли хазырланмаан.

Анаң шинельні холына алып алған, чызыл парған идегін, намачы салған паарын көрібіскен, анаң кинетін ылғабысхан.

— Пістің фельдмаршалыбыс хайди полыбысты?—сурчалар аны пілбинчеткен солдаттар.

— Шинель,—нандырған Иван Книга.

— Анаң, чізе, ниме полды?

— Пабазыни,—амыр чоохтап пирген капрал.

АЛАХТЫРЫҢАР

Суворовтың войсколары Италияда чааласчатханнар. Треббия суғның хазында французтарнаң хан төгістіг харбазыг пасталыбысхан. Суворов харбазыг хайди иртчеткенін ситкіп көр турған. Ол казактарның адының үстүнде, мундир чох, ах көгенектіг, холында хылыс тудын салып одырчатхан.

Иң ізіг хабызығлар тузында, орыстарның пір полкы французтарның хысчатханына сыдаспин салған. Солдаттар хорылыза түскеннер, нандыра ойлас сыхханнар. Чиит солдат Ермолай Шокин прайзынаң хада ойлаан.

— Че, өлім килді!—сағынча солдат, позының алынча молитва хығырып сыбыранча.

Орыстар нандыра ойласчатханнарын көр салып, Суворов нандыра ойласчатхан полксар ойлат парған. Чапчаң атнаң хус ла чіли учух киліп, хысхырча:

— Алахтырыңар! Матап! Іди, орта! Алахтырыңар! Табырах чўгўрінер!

Шокин чўгўрче, сағысха тўсче: „Хайди пілчең нимe полчаң? Хайдаң алахтырғаны полчаң, хачан полк сыдаспин нандыра ойлатчатханда.

Суворов пазох хысхырча:

— Матап! Матап! Алахтырыңар!

Ікі чўс метрче ойласханнар. Кинетін Суворов адын одырта тартты. Ізеңелеріне тура тўскен. Чоғар тудып, хылызын хыланнадыбысхан.

— Турыңар!—хысхырча.—Чидер!

Тисчеткен чон тохти тўсті. Ермолай тохтабох парған.

— Хайхастыг алыптар!.. Олғаннар!.. Нандыра!—хысхырча фельдмаршал,—чыданаң кіріңер!.. Ура!.. Піснең хада худай! Алнынзар!..

Солдаттар ыырчызар сырайнаң сырайға айлана тўскеннер. Чыданаң харбас сыхханнар.

— Алнынзар,—тохтабинча Суворов.—Алыптар! Ыырчы пістең хорығып сірлесче!—Позы французтарзар прайзының алнында учухча.

Солдаттар, ыырчыны унада саап, пасхлап парыбысханнар.

Шокин ойлабохча, чыданаң сазысча, позы, тізең, сағынча: „Уғаа чапчаң, Суворов киректі уғаа көйтік айландырыбысты! Нандыра ойласчатхан чонның тисчеткеннерін дее пілбечік полыбысты. Пір дее кізі хырыспады".

Пасха солдаттар аннаңарох сағынғаннар. Олар, көмес хорых парғаннарына пыросынып, тыннарына даа аябин, харбасчалар.

Суворов, тізең, ол туста аннан хай-хай ырах парыбызып, адының ўстўнде хартыға ла чіли одыр са-

лып, чаа парчатхан орында прай чахсы парча ба тіп харах албин көріп одырған.

Треббия суғның хазындағы харбазыг ўс кўн парған. Суворов мында ыырчыларны саңай чиңен.

ТАХТАЛАР

Французтар армиязы харбазыг чох тис турған. Французтар генераллары, постарына маңат орын таап, Суворовтың армиязын хайди даа ўзе сабызарға харасханнар. Олар Адда суғзар тис килгеннер. Суғның пір саринзар кис парыбысханнар. Постарының соонда тахталарны өртеглебіскеннер. „Мына мында,—чаратчалар олар,—суғ кисчетселер, Суворовтың армиязын чох идербіс".

Суворов оларның планнарын пілбезін тіп, французтар генераллары аннаңарох тисчелер. Кўн тооза тис парғаннар. Анаң, нандыра айлан киліп, постарының солдаттарын ағас аразында, ойымнарда чазыр салғаннар.

Суворов суға чит килді. Тахталар тыхтирға приказ пирібісті. Солдаттар көгенектеріңің ниилерін сыскарыбыстылар. Палтылар холға алдылар. Тогыс хайнап сыхты. Ікі тахта, пірсі пірсінең ырах нимес. Солдаттар удур-тодір марыгласчалар. Полған на тахтада тогысты пурнада тоос саларға сіренчелер.

Французтарның хадағчылары, орыстарның тогызын көріп, пір час пазынаң генералларға искірчелер.

Французтарның генераллары өрінісчелер. Прай кирек планда көрген чіли парча. Өріпіп аяларын чыскхлапчалар. Че, Суворов холға кірді тісчелер!

Французтар көйтік полғаннар. Че Суворов олардаңох көйтік полған.

Тахталарны тооза даа тыхтап париғанда, кинетін не хараа позының армиязын, ол орыннаң суурып, Адда суғның хазынча суғ индіре апар сыхханн.

— Тахталар чи, фельдмаршал?—ачырғанысчалар саперлар офицерлері.

— Сым полыңар,—Суворов, салааларын ирнілеріне тудып, ағырин чоохтапча.—Тахта пүдіріңер. Палтыларнаң матаң сапхланар.

Суғ үстүнде палты табыстары истілче. Фельдмаршал, тізең, ол туста войскозын пасха чирдең тахта даа чох ыырчы турған саринзар кизір килген.

Французтарның генераллары сағысха даа түспинчелер. Олар пілчелер: тахталар ам даа тимде ниместер. Французтарны суғ үстүндегі палтылар табызы ізендірче. Генераллар пір дее хорыхпинчалар.

Кинетін не... Кистілерінең тылзартын Суворов чиде түскен. Чыданаң кірібіскен.

— Ура! Хайхастығ алыптар, минің соомча!..

Ниме пол парғанын генераллар хабын салғаннар, че ам, тізең, киректі түзедерге орай. Французтар орыстарны сағыбаанар. Сыдас полбин, тис сыхханнар. Ол харбазығда Суворовтың холына офицерлер ле ікі чүс азыра кізі кірген.

Андағ даа полза, тахталарны чнтіре пүдір салғаннар. Тахта чох хайди полар за, армияда хайхастығ солдаттар ла нимес ноза, анда обозтар даа, артиллерия даа пар.

АЛНЫНДА ПАЗА СООНДА

Туринні алар алнында хараа Суворов ікі офицернең, майор Пронниңең паза капитан Забелиннең хада, разведкаа парыбысханнар. Фельдмаршал городха

кірер оңдайларны позы көріп аларға хынған. Офицерлерні, тізең, город ибіре орыннарны хоостирға чачын алып аларға чахаан.

Амыр хараа, чарых, ай паза чылтыстар. Сіліг орыннар: арам ағастар, пөзік тиректер.

Суворов пу орынға хынып ала парча.

Олар, городтың хырина чит киліп, кічіг төңічекте тохтап парғаннар.

Офицерлер аттаң түзіп алдылар. Холларына чачын тудын салдылар. Майор Пронин махачы город хыринзар ла чөрче. Капитан Забелин, тізең, Суворовтың кистінзер ле тартылча.

Чибіргі минутача полғанда, кинетін пушканан атхлап сыхханнар. Таң французтар орыстарны піл салғаннар ба, алай оланай ла городсар кірчеткен чолны атхлаанна ба.

Че ыырчыларның пушкаларының ухтары Суворовтың хырында төңічек ибіре чарылчалар, фельдмаршалны ибіре тобырах ла пурлап турча.

Суворов адының үстүнде пір дее хыймырабин одырча. Көрче—майор Пронин хорыхпинча, пушка ухтарының алтында чөріп, город хыриндағы орыннарны хоостап чөрче. Забелин, тізең, чоғыл. Забелин хайдар-да чіт парған.

Орыстар войсколары, ыырчыларның атызын ис салып, Суворовтаңар тың хорыхчалар. Казактар отряды Туринзер ойлат килген.

— Сірернің сиятельствоңар,—хысхырча казактарның командирі, хыя парыңар, хыя парынар, хорығыстығ орын.

— Чох, офицер,—нандырча Суворов,—уғаа чахсы орын. Көрдек,—көзітче пөзік тиректерзер,—мынаң артых орын кирек чоғыл. Таңда атаканы мынаң пастирбыстар.

Ырчылар атысты тохтат салғаннар. Суворов нандыра парарға тимненібіскен. Пронинге хысхырыбыс, хан. Забелинге хысхырыбысхан. Пронин пас килгенчачын лист прай пазыл партыр: хайда хайдағ оймахтар, хайдағ төңічектер—прай хайди кирек көзіділ партыр. Забелин, тізең, чоғыл. Капитанны тілеп сыхханнар. Аны Суворовтың соонда ікі чўс метрче орында öл халғанын таап алғаннар. Ырчылар пушказының уғы Забелиннің пазын ўзе саап партыр, хости ах чачын лизі чатча.

Суворов, Пронинзер, анаң Забелинзер көрібізіп, чоохтан салған:

— Махачы кізі хачан даа алнында, хортых кізіні соонда даа полза, ödір салчалар.

«ПАЗЫМНЫ МИН ПОЗЫМ АҒЫЛ ПИРЕРБІН»

Орыстар лагерынде солдаттар французты тудып алғаннар. Пастап француз тапсабин турған. „Пардон, пардон"[1] на тіп, паза пір дее ниме чоохтанмынчатхан.

Хачан солдаттар аны хатығ арах хыс сыхханда, француз чоохтан сыххан. Ол орыстар лагерынзер Суворовты ödірер ўчўн килгем тіп чоохтап пирген.

— Ödірерге?!

— Ик син, хаарған!

— Мондыр сал аны!—суулас сыхханнар солдаттар.

Ол туста лагерь дежурнайы, чиде тўзіп, солдаттарның чарғызын тузында тохтат салған.

Анаң ўзўр сыхханнар. Французтар Суворовтың пазын ікі миллион ливрге паалап салтырлар. Ағаа хы-

[1] Пардон—пыром тастаңар.

чаланып, француз солдады орыстар лагерыне килтір. Ол, Суворовты хадарып алып, ӧдірібізерге паза пазын французтарның генералларына ағыл пирерге сағынтыр.

Аны Суворовха искіргеннер:

— Худай кӧрзін аны, ікі миллион ливр!—хысхыра тӱскен Суворов.—Андаг аарлыг ба?

Француз солдадынаңар хабар орыстарның прай лагерьлеріне тараң парған. Ам, солдаттар ла нимес, офицерлер, генераллар ол кізіні казнить поларға киректееннер.

Іди дее полза, фельдмаршал фрунцузты позыдыбысханына прай чон чапсаан.

— Пар,—теен ол,—позың генералларына чоохта—сағызыннар. Мин оларға пазымны позым ағыл пирербін.

Суворов „пирген сӧзін" толдырған. Нинче-де кӱн пазынаң Нови городтың хыринда орыстарның войскозы французтарны унада саабысхан. Французтар армиязы, обозтарын, артиллериязын тасти тизіп ойлаан. Французтар армиязының командующайы генерал Жубер ӧдірт салған.

— Французтар мині хаңырт салдылар,— „ачырғанған" Суворов.

— Тикке ле чӧрдім. Тӧлирге хынминыбыстылар. Тизіп ойлаза халдылар.

ХУРУҒ ТІЛ

Генерал князь Пирятин-Тамбовский хайдар даа чӧрзе, позынаң хада алтыннаң хоостаан карета ал чӧрчең.

Пирятин чахсы генерал полбаан. Андаг даа полза, хуруг ла тіл полған. Чоох пастабысса, паза аны тох-

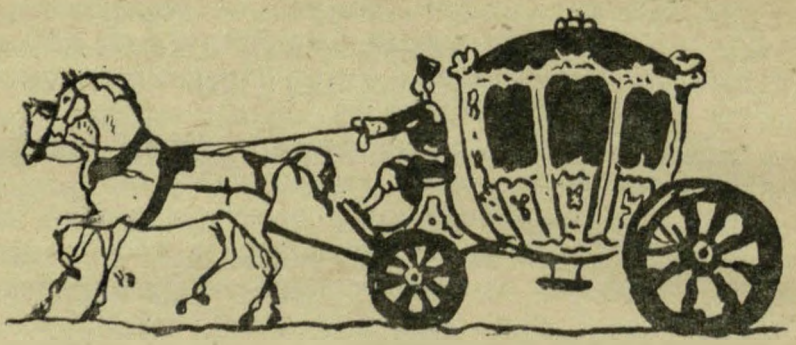

тат полбассың. Аннаң чоохтазып пастаан кізі полчаң на ондай таппинча, шляпазын холга тудын салып, ізік хырында турча, Пирятин, тізең, тіпче:

— Тохта, тохта. Мин сірерге ам даа пір история чоохтап пирербін.

Анынаң тиң паза улуғ кізілер Пирятиннің хараана көрінмеске харасчаннар. Аның соонда генерал позынаң кічіг кізілерге чапсынған. Пірее офицерні позынзар хығырып алып, ағаа хайдағ ла полза историялар чоохтап сыхчан. Пастап офицерлерге хынығ піл-дірчең. Соонаң, тізең, хачан генерал, прай историяларын тооза чоохтап салып, ікінчі, ўзінчі хатап чоохтап сыхханда, олар даа хынминыбысханнар. Че улуғ пастыхтаң тоғыр поларға хорыхчалар, аннаңар офицерлер андар теестезіп чөрченнер. Понедельникте майор Краснощекин чөрчең, вторникте—поручик Куклин, средада—капитан Рябов, іди неделя тоозылғанча пірде пірсі чөрченнер. Офицерлер аны „чоохтазығның“ службазы тіп адап алғаннар. Чөрченнер, исченнер, Пирятинні харғачаннар...

Генерал позының көп чыллар чуртап салған чуртазында хайдағ кізінең чоохтаспаан, че Суворовтаң на чоохтазарға киліспеен. Фельдмаршалнаң чоохта-

зып алары килчеткен. Пірсінде князьха андағ ондай киліс парған.

Ыырчыларның пір городы орыстарға чаа чох пирін салған. Город іди пирін салза, чиңісчі андар кареталығ кірчең кибір полған.

— Каретаны ниме идем?—сарысхлаан Суворов.— Дон ады—маған аннаң артых карета таап полбассың.

Че генераллар орыс армиязының аарлазынаңар, ыргі кибірлерденер чоохтап азырылбин сыхханнар Суворов, оларнаң таласхан, че анаң чарат салған.

Карета кілеп, князь Пирятинні сағысха киргеннер.

— Талан полды!—өрін парған князь.—Ам махам ханғанча чоохтанып алярбын, нинче киреенче ўтертініп алярбын.

Генерал хараа тооза узубаан. Суворовнаң тоғазарын, ағаа чоохтап пирер историяларын сағынған.

Суворов, тізең, хуруг тілліглерге пір дее хынмачан. Суворов Пирятиннеңер искен. Чолда париза, генерал аны чоохнаң хаңырт саларын сизінген. Аннаңар каретаа паза аның ээзіне мындағ приказ пирібіскен:

— Князь Пирятин-Тамбовскийдең алтыннаң чазаан каретазын алып аларға. Суворов сағыс сағынар, аннаңар карета ээзі аннаң тоғыр одырзын, оң саринзар көрзін паза тапсабазын.

Ол приказты хығырғандох, князьтың көө түс парған. Приказ, приказ ноза, хайди идерзің, толдырарға кирек.

Пирятин каретада одырча, пазын приказ хоостыра оң саринзар айландыр салып тапсабинча. Тапсабинча, че позының сөстері хурсах ахсында тығылысчалар. Суворовнаң хайдар-хайдар чоохтазып алары килче. Генерал, он минутача сым одырып, сыдас полбин салған:

— Александр Васильевич, мин сірерге амох пір история чоохтап пирербін...

Че Суворов генералзар хатыг көрібіскен, анзы, тізең, сым полыбысхан. Пирятин пазох он минутча сым одырған, соонда пазох сыдас полбиныбысты. Хуруғ тілнің сыдасчаа чоғыл:

— Александр Васильевич, мин сірерге амох...

Пирятин Суворовнаң чоохтазарға нинче-нинче хатап сіренген. Прай ол ниме Суворовтың городсар иптіг кірер көөн ардат салған, соонаң фельдмаршал тарыныбысхан.

— Ноо хуруғ тіл! Уғаа хуруғ тіл!—чапсыпча Суворов.—Худай арачалазын орыс армиязын андаг генераллардан.

Олох иирде Суворов князь Пирятинні каретазынан хада, армиядаң сығарарға приказ пірібіскен.

— Хайди полча за ол?—ўрўк парған Пирятин-Тамбовский.—Мин ағаа каретамны даа аябаам. Иң чахсы историялар чоохтап пирерге сағынғам. Ол мині паалабады. Фельдмаршал чахсы нимені піл полбады.

«ПАРИЖТЕ СІРЕРНІҢ КИРЕКТЕРІҢ ХАЙДАҒДЫР?»

Поручик Козодубов полған на нимеде французтарға көгісчең. Позын французтар чіли тудынча. Француз тілінең чоохтанчаң. Француз книгазын хығырчаң.

Поручик Парижтеңер чоохтирға уламох хынчаң: андағы чон хайди тонанча, ниме чіпче, ниме ісче, пос тусты хайди иртірчелер. Французтарның ноо даа нимезі ағаа чахсы полчан. Козодубов позы Францияда

паза Парижте хаҷан даа полбаан. Аның чоогынаң, тізең, сала ла Парижте төреен кізі полбаҷаң, позы, тізең, орыс нимес, француз полчаң

Поручик французтарданар паза Парижтенер позының арғыстарының хулахтарына даа чархастыг иде суулап салған.

Пірсінде Суворов, Козодубовха урун парып, андар көрібізіп, сурча:

— Сірернің Парижте киректерің хайдағдыр? Ічең паза пабаң ниме пасчалар?

— Минің ічем Питерде ноза, пабам Питердөк,— хахап парып, нандырча поручик.

— Оой, пыром таста, пыром таста!—пыросынча Суворов.—Мин, тізең, сірерні французтардан килген кізі тіп санапчам.

Поручик пір дее ниме сизінмин халған. Мының алныңдағох чіли французтарны мақтапча, орыстарны хомайлапча.

Нинче-нинче күн ирт парған. Суворов, пазох поручикке урун парып, хатабох сурча:

— Парижте сірернің киректерің хайдағдыр? Ічең паза пабаң ниме пасчалар?

— Мин, фельдмаршал, сірерге чоохтабаам ма за. Минің ічем Питерде, пабам Питердөк. Мин позым, тізең, Псковскай губернияда төреем.

— Оой, пыром таста, пыром таста, апсах позымның сағызы алчаас полыбысты.

Ниме полчатханын поручик піл полбинча. Ол позының арғыстарына Суворовтаңар чоохтап чөр: фельдмаршал киріп парды, сағысха даа уян полыбысты, хайдаг-да кізі дее пілбес нимелер чоохтап чөрче, тіпче.

Суворов поручик ам даа пір дее ниме сизінмеенін көрче. Ол кирек французтарнаң чаалас турған туста полған. Харбазыг соонда амыр турыбысхан

полғаннар. Французтар пленге кір парған офицерлернең алызарға сурынғаннар. Суворов чарат салған. Штаб офицерлері список ит салғаннар. Фельдмаршалға көзітчелер.

Суворов прай көрген.

— Мында прайзы нимес,—чоохтапча.

— Прайзы, фельдмаршал, прайзы,—чоохтапчалар офицерлер.

— Чох, прайзы нимес,—хатабох чоохтапча фельдмаршал,—мында ам даа пір французычах көзіділбиндір..

Офицерлер хатхырысчалар. Фельдмаршалның хормачыланчатханын піл салғаннар. Поручикке чоохтап пиргеннер. Ол Суворовсар ойлапча, азаа ла хысхачахтан халча.

— Фельдмаршал!—хысхырча.—Фельдмаршал, алчаас! Мин орыспын! Орыспын! Мин сірерге чоохтабаам ма за.

— Алчаас чоғыл,—нандырча фельмаршал.—Син орыс нимессің.

— Орыспын,—киртіндірче поручик.—Орыспын. Минің ічем дее орыс, пабам даа орыс. Минің фамилиям даа Козодубов. Псковта төреем.

— Псковта төреен ползаң чи. Ічең пабаң даа орыстар полза чи,—чоохтапча Суворов —Син позың орыс нимессің. Синің чүреең орыс нимес.

Аның алығ пазына ниме полчатханы ам на читкен. Ол, тізекке тура түзіп, пырозын тастирға сурынча.

Түрче сағынып, Суворов чоохтапча:

— Чарай за, іди дее ползын—хал. Че минің хараамнаң хыя пар. Пар. сағын. Син орыс полчатханына өрін, алығ пас.

ПРАЙ ЧИРДЕ ПІЛЧЕЛЕР

Прошка позының прай армиядағы чуртазын Суворовтың деньщигі полып иртірген.

Саблыг полководецтің хыринда чөрчеткеніне махтанарға Прошка хынчаң. Піди пастачаң: „Піс фельдмаршалнаң хада туроктарны хыр турған туста...“ Алай ба: „Хачан піс прусактарны хырчатханда...“

— Полза, чізе, мында синің ноо киреендір?—хатхырчаннар солдаттар.

— Хайди—ноо киреең!—тарынчаң Прошка.—Мин чох хайди за? Мин чох полған ползам...

Прошка, тізең, чойланмачаң. Харбазыглар планын итчетсе, Суворов позының деньщигінең „чөптезерге“ хынчаң.

— Син чи, хайди сағынчазың, Прошка,—сурчаң Суворов,—ыырчыларның тылынзар кавалерия ызыбыссабыс, хайдаг поларчых?

— Ызарға, ызарға, хайди даа ызарға кирек,—чаратчаң Прошка.

— Хайди сағынчазың, пу генералға полызыг пирзебіс хайдаг поларчых?

— Хайди за,—полыс пирерге, хайди даа полыс пирерге кирек,—чаратчаң Прошка.

Прошка Суворовты өлімнең пір ле хатап арачылабаан. Фельдмаршал көйтіктенмечең, махачыланчаң. Аны харахтаң позытпачаң—Суворовтың соонча көлеткі ле чіли чөрчең. Фельдмаршал, паромда тайлых парып, пазын төгее сабызып, суг тӱбінзер тас ла чіли тӱсче.—Прошка, тізең, сах андох суға кире сегірібісче. Хазыр харбазыгда Суворов мӱн чөрген ат өл халза, Прошка сах мындох пасха ат чидін килче.

Нинче хатап Прошка палыглаттыр салган соонда Суворовты чазылдырган! Пірсінде Суворов хорғыс-

тыҕ палыглатыр салҕан. Ух, фельдмаршалның мойнынан өтіре парып, ніткезінде тохтап парҕан. Ухты, сыҕарып алҕаннар. Че палыглаттырҕан орны ағырыбысхан.

Суворов, чадап ла тынып, сағызын удаа чідір турҕан. Аҕаа амыр полҕрҕа кирек полҕан. Суворов, тізең, тоҕлахтанып, төреміл турарҕа күстенген.

Суворовты имчілер дее, генераллар даа тыс полбачаннар.

Мында Прошканыңох полызии кирек пол парҕан.

— Чарабинча, чарабинча!—хысхырып одырҕан ол ағырыҕ кізее.

— Кем чаратпинча!—тарынча Суворов.

— Фельдмаршал Суворов чаратпинча,—пандырча Прошка.

— О, фельдмаршалны истерге кирек. Худай полыссын, истерге кирек,—чоохтанча Суворов, анаң сым пол парча.

Пірсінде французтарнаң чаалас турҕанда, сардиннернің ханы кинетін не Прошкаа медаль ызи пирген. Анда іди көзіділген полҕан: Прошка „саблыҕ полководецтің хазиин хайраллаан ўчўн“ сыйыхталча.

Медальҕа Прошка уҕаа тың өрінче, піреезінең чоохтазарҕа киліссе, хайди даа аннаңар сағынып чоохтачаң: „Минің адым граница озаринда даа таныхталҕан. Пісті фельдмаршал Александр Васильевичнең хада праї чирде пілчелер“.

САБЛАНЫС

Суворовтың сабланчатханына генерал князь Барохвостовтың істі көйчең. Пірсінде ол пір солдаттаң сурча:

— Чоохтаң пир маға, харындас, ноға Суворовха армияда прайзы хынчалар?

— Ол аннаңар, генерал,—нандырча солдат,—Суворов солдаттар чіпчеткен нимені чіпче.

Барохвостов Суворовох чіли солдаттар ўгрезін кашазын чіп сыххан. Хойралча, че іди дее ползя чіпче. Генерал, Суворовох чіли, саблыг поларға харасчатхан осхас.

Нинче-нинче кўн ирт парған, че Барохвостовха сабланыс хозылбинча. Ол солдаттаң пазох сурча:

— Маға сабланыс хайди хозылбинча за?

— Ол аннаңар, генерал,—нандырча солдат,—Суворов солдаттар ўгрезі ле, кашазы ла чіпче нимес, ол солдат чіли узупча. Барохвостов, солдат чіли, узуп сыххан—хатыг отта, оланай ла палаткада. Генерал чазырхах ўгрет салған наннарын чысча, соохха тоопча, че андаг даа ползя сыдасча. Суворов осхас саблыг полып алары тың килче.

Нинче-де кўн ирт парды, генералның сабланызы ам даа öспинче. Ол солдатты пазох хыгырып алды.

— Чоохта, Суворовтың паза хайдаг кізі пілбес нимезі пардыр.

— Анзы ол,—нандырча солдат,—фельдмаршал войскоға хынча.

Князь Барохвостов, аны истіп, позынаң кічіг офицерлерге паарсапча, солдаттарға маңат сöстернең айланча.

Аның даа соонда генералның сабланызы öспинче.

Андар көріп, солдаттар постарының аразында күліс-челер. Ол ла син, паза ниме чоғыл.

Генерал чабаллан сыххан. Чöп пирчеткен солдатты хатабох хығырыбысхан.

— Хайдағ андағ ниме полҷаң,—тарынча князь Барохвостов.—Ӳгре, каша чіпчем, сызырда узупчам, солдаттарға чахсы сöстер чоохтапчам—ноға аның даа соонда мағаа сабланыс килбинче?!

— Ол аннаңар, генерал,—нандырча солдат,—ол ам даа тооза нимес.

— Паза нимедір зе? Аннаң пасха Суворовтың хайдағ кізі пілбес нимезі пардыр!

— Анзы ол,—нандырча солдат,—Суворов ыырчыларны Суворовтың оңдайынаң хыра саапча. Позының чир-сууна илбек сабланыс таап пілче.

Аның соонаң Барохвостов таа, ыырчыларны хырып, чир-сууна илбек сабланыс табарға сірен сыххан. Че Барохвостовтың ол кирек хайди-да чарабин турған.

Аннаңар ағаа сабланыс килбеен, аннаңар ол пір дее кізее пілдірбин öл парған.

Суворовтың сабланызы чӳзер чылға халған. Суворовты полған на кізі пілче.

ІКІНЧІ ГЛАВА

ТОҒЫСТА МАЙЫХПАСХА ҮГРЕҢ

Үгредігде сидік, харбазығда ооӥ“,—чоохтаҷан Суворов. Саблық полководец солдаттарны военнай кирекке хайди ӱгредердеңер өнетін книга пас салған.Ол книга „Утчаң наука“ тіп адалча.

„Саннаң нимес, піліснең сап,—көп хатап чоохтаҷан Суворов.—Пір пілістігніӊ ӱчӱн ӱс пілізі чохты пирчелер“.

Суворов орыс солдаттарына хынҷаң паза оларны паалап пілчең. „Маға солдат позымнаң даа аарлыг“, „Піс прай даа ыырҷыны чиң саларбыс“,—тіҷең полководец.

Ікінчі главаға кірчеткен чоохтардаң син Суворов орыс солдаттарын паза офицерлерін хайди ўгретчеен, орыс армиязын наа чааларға, чөрістерге хайди тимнеенін піліп аларзың. Пуох главада син Суворов-помещиктің хайди чуртаанын паза фельдмаршал армиядаң ноға, ниме ўчўн сығардырған, Кончанск селозар ызыға ыстырғанын піліп аларзың.

ПРОШКА

Прошка, Суворовтың деңыцигіне кір парғанда пастаң илееде өрін парған. „Талаң полды!—сағынған.—Иртең ирте турарға кирек чох полар. Ротада даа ўгренмессің, постха даа турбассың. Хандыра!"

Че пастағох күн Прошкаа улуғ хомзыныс ағылған. Иртен төрт часта кем-де солдаттың азаан хыймыратхан.

Прошка хараан азыбысхан, көрзе—Суворов.

— Тур, чиит оол,—чоохтапча Суворов.—Узун уйғу орыс солдадының арғызы нимес.

Көрзе, Суворов армияда прайзынаң пурун турып алчатхан полтыр.

Прошка тур килген, мында, тізең,—пазох пір харығ ниме. Фельдмаршал пір көнек соох суғ ағылдырған. Ол суғны позының ўстўне урдырча.

Суворов позының моңын, көксін, арғазын паза холларын соох суғнаң чысча. Прошка, чоо чапсып, харах төрсайғанча көрче.

— Син чи нимее турчазың?—хысхырыбысты Суворов. Прошкаа соох суғнаң чайынарға приказ пирібіскен.

Солдат соох суға чыыра тартынча, ічігейленіп хысхырча. Суворов, тізең, хатхырча.

Суғдаң чайынып алған соонда, Суворов Прошканы чазызар апарча. Фельдмаршал чүгүр сыхты.

— Чидіп алдах!—хысхырча солдатха.

Прошка Суворовтың соонча чарым час чүгүрген. Солдат майых парған, істі хазалысча. Че Суворов, апсах таа полза, пір дее майыхпаан, чүгүрген дее кізее төөй нимес. Турыбызып, пазох хатхырча.

Прошканың ирееліг чурты пасталыбысхан. Пірееде хадағда оборонаны сыныхтап сыхча. Прошка сутка изерде сілігіл чөрче. Пірееде хараа хадағда турчатхан солдаттарны сыныхтирға сағынып алча. Прошкаа пазох узирға маң чоғыл. Ағаа хоза Суворов туроктарның тіліне ўгренерге сағынып алған, Прошканы хадох ўгрендірче.

— Нимее киректір маған бусурманнарның чооғы,— талазарға харасхан солдат.

— Хайди—нимее,—тарыныбысхан Суворов.—Туроктар чааға тимненчелер. Туроктарнаң чаалазарға чи.

Прошкаа сым полыбызарға киліскен. Туроктарның букварьына чапсынған. Хайран позы, чоо тирлеенче муханча.

Прошка амыр орынға кіріп аларға сағынған, че кирек киліспин парды. Ротазар нандыра сурынарға сағынғанох. Соонаңар фельдмаршалға ўгрен парған паза позының чурты тоозылғанча Суворовха чахсы киртістіг служить полған.

«ЧЫС»

Петербургтан Суворовтың армиязынзар чинт офицер килген. Ол князь Мещерский полған. Офицер халғанчы модадан тонан салтыр: чиркен мундир кис салтыр, ёдіктері лакпан чабыл партыр, торғы ухтары тізектеріне читіре. Помада, духи, пудра сүртін салтыр.

Поручик фельдмаршалзар килгенін искірерге чиде түскен. Штабсар дворецке ле ааллап килген кізі чіли кіре салған.

Суворов көнікпеен чысты чыстабысхан.

— Худай көрзін!—хысхыра түскен ол.—Чыс!

— Ниме?—сизінмин халған Мещерский.

— Духи, тіпчем,—чоохтан салған Суворов,—уғаа чыстыг.

— Французтарни,—махтанча поручик.

Килген офицерзер көріп, Суворов пазох чоо „чапсыпча".

— Кип-азах чи, кип-азах хайдағдыр! Уғаа чахсы кип-азах. Анын ўчўн илееде төлеен поларзар, неке.

— Алтыннан чарым мун,—махтанып нандырча Мещерский.

— Худай көрзін! Худай көрзін!—хысхыра түсті Суворов.

— Арса, іколен чалан ойлат пар килербіс?—кинетін чөп пирген поручикке.

Чиит офицер өрін парған. Казактар аттарына мүніп алғаннар. Чөр сыхханнар. Мещерский адының ўстўнде одырча—позы позына

махтанча: мына ол хайдағ, чиит, өкерек, Суворовнаң хости парча.

Суворов наа офицерні күн тооза пасха-пасха орыннарча позының соонча ал чөрген.

Пір дее чол чох орыннарча парча. Аттарны палғастығ, састығ паза оймахтығ, ағастығ орыннарча ойлатча. Суғ кизіре ікі хатап ат чүстіріп кискен.

Суворов чолда чоохтан салып одырча.

— Хайдағ чапсыстығ, алтыннаң чарым муң.

Че Мещерский, тізең, ниме полчатханың сизін салған. Паза махтанминча. Позының маңат кип-азаан көр салча, пір дее нимее чарабас ниме үчүн аарлығ кип-азағы ардапча.

Узун чолға офицер прай мундирін ардат салған, торғы ухтарын талап салған, лакнаң чапхан маймаа чыртыл парған, казактың хатығ изеріне азахтарын хан сығара чыс салған.

Паяғы чиркен оол Суворовтың войскозының штабквартиразынзар айлан килген, аттаң түскен—азах үстүнде чадап ла турча. Чадап ла турча, че пір дее кізее пілдіртпеске харасча. Тыстанча. „Тыстанча. Чолда сым на чөрген. Кізі полар“,—сағын салған Суворов.

Ол алчаас итпеен.

Ўр дее полбинаң поручик Питердегі чазаң чөрчеен тастаан. „Чыс“ маңат офицер пол парған паза көп походтарда сабланған.

МАҢАТ СОЛДАТ

Суворов, пір солдатсар пас киліп, кинетін сурча:

— Чирдең Айға теере ырағы нинчедір?

— Суворовтың ікі чӧрізінче!—хысхыра тӳскен солдат!

Фельдмаршал чочып таа парған. Хандыра нандырча! Хандыра солдат!

Суворов солдаттар тудыг чох, хапчыгай нандырчатханына тың хынчаң. Пу солдатты ол сизін салған. Солдаттың нандырчина фельдмаршал хынған, че андаг даа ползе, позына хомай пілдір парған. „Че,— сагынча, хайди мин, Суворов, солдатты даа туюхтап полбинчам, андаг ниме полбасха кирек".

Нинче-де кӳн пазынаң ол, солдатха пазох тогас парып, пазох кинетін сурды:

— Тигірде нинче чылтыстыр?

— Амох, фельдмаршал,—нандырған солдат,—санабызарбын, — позы, тізең, тигірзер көріп турыбысхан.

Суворов сахтаан, сахтаан, соох чилге тоопча, солдат, тізең, маңзырабин чылтыстар санапча.

Суворов, ачырғанып тӳкӳрібізіп, парыбысхан. „Но солдат!—пазох ол сагынча.—Че ӳзінчізін тогасса,—чаратча фельдмаршал,—мин позым сагызын толдырарбын: солдатты туюхтап саларбын".

Солдатха ол ӳзінчізін урун парған, пазох сурча:

— Че чоохтап пирдек магаа, маңат оол, минің ічемнің ічезі кем полгандыр.

Суворов суринна ӧрінче: оланай

солдат фельдмаршалның тай ічезін хайдаң пілер. Суворов өріпіп, холларын чысхлап алып, чоохтанарға иткен: „Че, харындас, холға кірдің ме хайдағ!“ — кинетін солдат, түп түс турыбызып, хысхыра түскен.

— Виктория[1], фельдмаршал.

— Виктория нимес!—өрін парған Суворов.

— Виктория, Виктория,—хатабох чоохтапча солдат.—Хайди іди пістің фельдмаршалның ічезінің ічезі Виктория полбачаң!

Суворов алаң ас парған. Уғаа көйтік солдат урун парды.

— Син андағ көйтік солдат полғанда,—чоохтапча Суворов,—мағаа чоохтадах, синің рота командиріннең мин нимеден пасхабын?

— Ол чи,—сағынмин даа нандырған солдат,—минің командирім, мині сержант идерге хынза даа, ит полбас, сірерге, тізең, хынзаңар ла, мин...

Суворов паза хайди полар за? Ағаа солдатты сержант ит саларға киліскен.

Суворов, позының палатказынзар айланчадып, чоо чапсып парча:

— Худай көрзін, хайди хаңыртып алды! Вот пу кирек-те кирек! Солдат-та солдат! Худай көрзін, хандыра солдат! Россия солдады!

САПОГТАР

Генерал-аншеф[2] чинніг Суворовты Финляндияның хыриндағы границаларны сыныхтирға ысханнар, андағы крепостьтарның тиріндірерін паза наачылап пүдірерін сыныхтирға чахығ пиргеннер.

[1] Виктория—утыс.

[2] Генерал-аншеф—фельдмаршалның алныдағы военнай ат.

Граница улуғ полған. Крепостьтар көп. Чалғыс кізее сидік.

Ин ырах орында ол тоғысты иртірерге Суворов пір полковникке чахығ пирген. Анзы, пір-ікі күн көріп алып, позының полысчызы-майорға чахаан. Майор, тізең, аның соонда чиит поручикке.

Нинче-де күн пазынаң ол крепость Суворовтың сағызына кір килген. Андар килген. Көрібіскен—тоғыс, алнынзар чылбин, пір ле орында турча.

Суворов тарыныбысхан, полковникті хығыртыпча.

— Нимедір пу!—хысхыра түскен.—Тоғыс ноға парбинча? Полковник хорых парған, праї нимені майорға артыбысхан: праї нимеде майор пыролығ тіпче.

Суворов майорны хығыртып алған:

— Полковник сірерге чахаан ма?

— Чахаан. Мин поручикке приказ пиргем.

.Суворов поручикті хығырыбысхан.

— Приказ алғазың ма?

— Андағ,—нандырған поручик.—Алғам. Мин маңзырачаң нимe чох полар тіп сағынғам.

— Я,—чоохтан салған Суворов,—көрчем, пыролығ кізі чоғыл.—Сымых ағыл пирерге приказ пірібіскен.

Офицерлер хорых парғаннар—че ам сымыхнаң пирглеп сығар полза!

Суворов сымых алып-алып позының сапогтарын чыртхлап сыххан. Чыртча, чоохтан салып одырча:

— Арғаастанманаң! Арғаастанманаң. Праї пу нимеде сірер пыролығзар. Сірер постарың пыролығзар. Сірер постарың праї тоғыстарча чөрчең ползанар, мындағ даа ниме полбасчых.

Анаң сымыхтарын хыя силглебіскен. Адына алтанып алып чөрібіскен.

Офицерлер кірестенчелер—хорғыс хыя ирт парды. Солдаттар чыыбысханнар. Ниилерін сысхарыбысханнар. Палтылар холға алғаннар. Тоғыс хайнап сыххан.

Сапогтар полыс пиргеннер. Ин ыраххы крепость прайзынаң пурун пўт парған.

МОНАСТЫРЬЛАР СТЕНАЛАРЫ

Пірсінде сержант Кутейкин солдаттарны монастырь хыринда ўгретчеткен. Сержант монастырьныц пöзік стеналарынзар көрібіскен, ниме-де сағына тўзіп, хысхыра тўскен.

— Штурмға!

Солдаттар алаң ас парғаннар.

— Штурмға!—хатабох хысхырча сержант.

Солдаттар „ура“ тіп хысхырысчалар, стеналарға чапчаң сыхчалар.

Монахтар чочығлап парғаннар. Ниме полчатханын піл полбинчалар. Харасхы комнаталарға тыхталыс парғаннар. Одырлар. Сірлесчелер.

Сержант солдаттарны ўгредерін тоос салған. Оларны стеналарға чапчаң сыхчатхан ўчўн махтаан. Стройға турғызып алып, казармазар апарған.

Ікінчі кўнінде сержант солдаттарын пазох анда ўгрет сыххан. Сержанттың соонча андар офицерлер чөр сыхханнар: капитан Кашкин, майор Мышкин, аннаң даа пасхалары. Іди монастырь солдаттар ўгренчен крепостьха айлан парған. Солдаттар аны иртеннен иирге теере штурмовать полчаңнар. Нинче-нинче кўн ирт парған. Монахтар ағаа ўгрен парғаннар, паза хорыхпас таа пол парғаннар. Монастырьда чур-

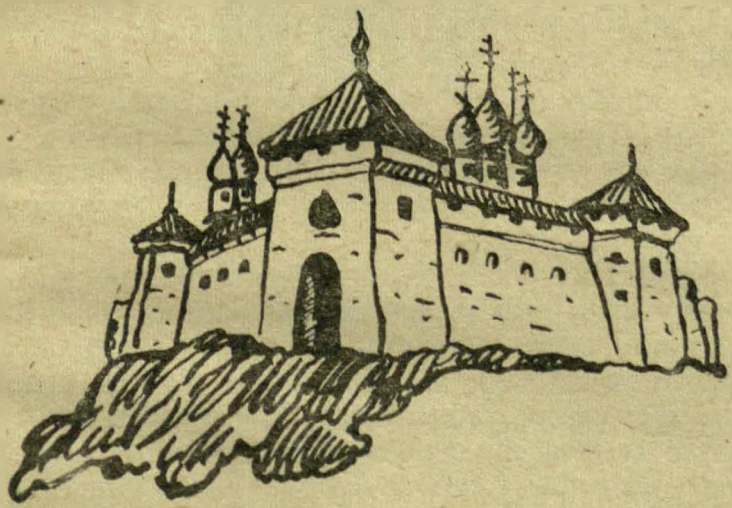

тас уғаа эрістіг. Аннаңар монахтарға хыныг даа піл-дірібіскен. Солдаттарны көр турчалар. Монастырьның ээзі оларны хырысча, комнаталарынзар кире сўрче. Че монахтар комнатазар нандыра кірерге хын-

минчалар. Солдаттарның чапчаңнарына хынчатхан осхастар: иң чиит монахтары, тізең, постары стеналарға сыххлап пастааннар. Монастырьнаң, айна пілер аны, ниме-ниме пол сыххан.

Монастырьның ээзі чоо тарыныбысхан, солдаттарны хоптирға Суворовсар чиде түскен.

— Ай, ай!—хысхыра түскен Суворов.—Вот нимее чарабааннар! Амох мин оларға көзітчең ниме көзідербін.

Суворов монастырьлар стеназына сығарын кем пастап сағынып алғанын сурғлап сыххан. Ағаа чоохтапчалар—Кут ейкин.

Фельдмаршал сержантты хығырып алған. Көрче—манат сержант. Пөзік сынныг, сырайға сіліг, харахтары, тізең, уғаа көйтіктер.

— Син хайди полчазың,—чоохтанча Суворов,—„святой ағаларны" хыйыхтапчазың.

— Андаг нимес,—нандырча сержант.—Хыйыхтабинчам.—Позы, тізең, Суворовсар мөкейібізіп, сыбырапча:—Ол стеналарның тузазы уғаа улуг ноза. Мында чаадағы ла осхас: аннаң артых ўгредігні сағынып таа таап полбассың.

Монастырь ээзі ибінзер айлап килген. „Че,—сағынча,—прай ниме чарап парды". Иртен көрібіскен—харахтарына даа киртінминче: монастырьзар прай ла саринаң войско килче. Солдаттар тўп-тўс стройнаң килчелер, сарын сарнапчалар, штурмға сыхчаң пасхыстар ағылчалар, пушкаларын айландырчалар. Войсколар алнында Суворов чаланг килче. Хылызын суура тартхан, позының ўстўнзер көдірген, монастырьлар стеналарынзар көзіткен.

— Хайхастыг алыптар, ура! Алнынзар! Төреен Чир-суубысты сабландыраңар!

Монастырь ээзі Суворовсар тикке ле чөргенін

сизін салған. Питерзер письмо пазыбысхан. Че аның хоптанызы пір холдаң пасха холға чөргенче, Суворов позының войскозынаң хада чааға чөрібіскен.

Суворов ыырчыларны маңатап хырған. Солдаттар ыырчыларінің стеналарын чапчаң холға ал турғаннар. Кутейкин орта сағынып алған полтыр. Спасибо ағаа монастырьлар стеналары ўчўн.

СУВОРОВ ЧІЛИ

Казанскай пехотнай полктың капралы казармадаң ырах нимес чазыда позының солдаттарын Суворов чіли ўгрет сыххан.

— Ўгредігнің тузазы нимедір?—сурча капрал солдаттардаң.

— Ўгредіг чарых, ўгренмеені харасхы,—пір ўннең нандырчалар солдаттар.

— Я, Орта. Ўгренген солдаттың нимезі аарлыг?

— Ўгренгенге ўс ўгренмеенні пирчелер.

— Орта. Войскода ниме прайзынаң чахсы?

— Россия солдады.

— Я,—чоохтан салған капрал,—сын.—Аның соонда солдаттарны чыданаң сазарға ӱгрет сыххан.

Позы көзіт пиргей. Анаң солдаттар толдыр сыхханнар.

— Сас! Орта. Сас!—хысхыр салып одырча капрал.— Ух аалыг, штык манат!—Суворов чіли хысхыр салып одырған ол.

Наңмыр чаап сыххан. Че капрал солдаттарны таратпаан.

— Минің соомча!—хысхыра тӱскен.—Алнынзар! Позы, тізең, чазы, оймах кизіре сугзар чӱгӱрче.—Табырах, табырах!—маңзырат салып одырча, позы, тізең, пазох Суворов чіли:—Пазы хузурнин сағыбинча. Махачы алнында, хортыхты соонда даа ӧдір салчалар!

Суғ хазынзар ойлас килгеннер. Капрал сугзар погрила халған—тігі саринзар чӱс сыххан. Солдаттар анынох соонча. Суғдаң сых киліп көрчелер—пір солдат соона халтыр. Хазыр суғда тепленче, суға патча.

— Нандыра!—хысхырча капрал.—Позың ӧл хал, че аргызынны арачылап хал! Сугзар!

Солдаттар чӱс пілбинчеткен аргыстарын сыгарып алғаннар. Турчалар, тын алын турлар.

— Майых пардар ба?—кӱлімзіренче капрал.

— Майых пардыбыс,—чоохтапчалар солдаттар, че мындох Суворов чіли хысхыра тўскеннер:—Ўгредігде сидік, чаалазыгда оой!

— Хандыра ооллар! Орта!—махтапча оларны капрал.

Казанскай полкта солдаттарны ўгретчеткені Суворовха ıстіл парған. Фельдмаршал солдаттар Суворовтың науказына ўгренчеткеннеріне өрінген. Ол махачы капралның фамилиязын піліп аларға хынған. Полктың командиріне письмо пазыбысхан. Ғўрче полғандох нандырыг килген:

„Фельдмаршал, фамилиязын піл полбаспын. Пістің полкта полған на капрал ўгредігні Суворов чіли иртірче".

ГОСПИТАЛЬ

— Госпитальларға хынминчам,—тічең Суворов.— Ағаа солдаттың хазиин аябинчатхан на кізі хынча.

Суворов севердегі границада турчатхан орыс войсколарының командованнезін алған. Көрзе андағы госпитальда пір муң кізі ағырыг чатча.

Суворов, госпитальзар киліп, палаталарча чөр сыххан.

Пастағызынзар кіріп, солдаттардан сурча.

— Нимецер ағырча, хайхастыг алыптар?

Солдаттар тапсабинчалар. Чоохтирға арыстыг.

— Нимеңер ағырча?—хатап сурча Суворов.

— Істілерібістең майыхчабыс,—илееде полғанда ла тапсаан хайдағ-да солдат.

— Провиантмейстерні[1] хығырыбызыңар пеер,—приказ пирібіскен Суворов.

Провиантмейстер килген.

— Солдаттарны нимеден азырапчазың?—сурча фельдмаршал.—Ідөк ле, хайдағ ла полза нимеден...—пастапча провиантмейстер.

— Нимедір ол хайдағ ла полза ниме?

— Кашанаң, фельдмаршал, итнең.

— Паза чи?

— Капустанаң.

— Чарир,—тапсап салған Суворов, капуста ағыл килерге приказ пирген. Ағылғаннар, сыныхтап көрзелер, чыстан партыр.

Суворов, провиантмейстерзер тарыңчах харахнаң көрібізіп, хысхыра түскен:

— Арестовать полыңар! Гауптвахтаа! Он суткаа!

Суворов ікінчі палатазар кірген.

— Нимеңер ағырча, хайхастығ алыптар?

Солдаттар ах тик ле пол парғаннар, тапсабинчалар.

— Олар учуғлап парғаннар,—чоохтан салған санитар.

— Хығырыңар пеер каптенармусты[2],—чахаан Суворов.

Каптенармус килген.

— Солдаттарны хайди тонандырчазың?

— Хайди кирек, іди, фельдмаршал,—нандырча каптенармус.—Мундир, тууп маймах, чулух пирчем.

[1] Провиантмейстер—войскога чіҷең ниме пирҷең офицер.
[2] Каптенармус—солдаттарға кип-азах пирчеткен офицер.

— Чулух!—хысхырған Суворов.—Север. Соох. Ноға киис маймахтар ағылбазар? Мелейлер хайдадыр?

Каптенармус позының пырозын пілінген. Тапсабинча, азахтарын на алыстыр турча.

— Арестовать полыңар, гауптвахтаа, он суткаа!— приказ пирібіскен Суворов.

Суворов аннаңарох чөр сыххан. Ўзінчі палатаа кірче.

— Нименер ағырча, хайхастыг алыптар?

— Пу палыглат салған ооллар,— солдаттарның орнына нандырча санитар.

— Хайдаң палыглатхан кізілер полчаң—чапсыпча Суворов.

Ол туста чаа полбаан полған.

— Олар поручик граф Кутайсовтың пушказында палыглат салғаннар,—чоохтап пирген санитар.—Ўгренчеткенде, пушка чара чачырап парған, фельдмаршал.

Суворов, поручикті хыгыртып алып, снарядтарны, пушканы хомай көрчеткен ўчўн хырысхан. Аны ідөк, арестовать полып, он суткаа гауптвахтаа одырт салған.

Пір айча ирт парған. Солдаттарға киис маймах, мелей пиргеннер. Чыстан парған капустаны сагысха даа кирбееннер. Кутайсов паза пасха даа офицерлер снарядтарны, пушкаларны постары сыныхтап турганнар.

Суворов пазох госпитальларча чөр парған. Палаталарча чөрче, палаталар, тізең, хуруглар. Мының алындагы пір муң кізі орнына, чадап ла хырых кізі саналған.

Суворов чөрче—өрінче. Фельдмаршал госпитальларға хынмачаң.

СЕСТРОРЕЦКТЕГІ ЗАВОДТА

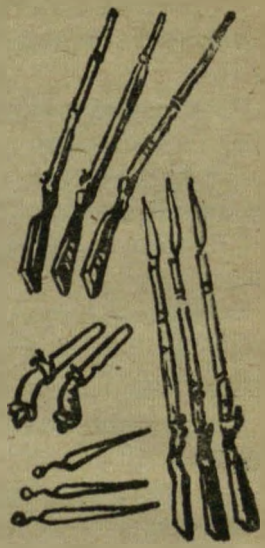

Ікінчі Екатерина хан Сестрорецктегі тиріг итчең заводты сыныхтирға Суворовха чахыг пирген.

Заводтағылар Суворовты маңат, аалчы идіп, удурлирға тимнен сыхханнар. Заводтың начальнигі фельдмаршалны азынада удурлирға Петербургтаң килчеткен чолзар парыбысхан.

Суворов, тізең, ол туста, солдат кип-азағы кизіп алып, таратайкалыг пасха хомай чолча заводсар, тиріглер итчең мастерскойларзар көні килген.

Суворов мастерскойларча чөрче, аар-пеер ле көрче.

Мылтыхтарны көрглепче—чахсы мылтыхтар.

Чыдаларны көрглепче—чахсы чыдалар.

Мастер Иван Хомяков Суворовсар көріп одырча. „Пу солдат,—сағынча ол,—нимее мында чөрче полчан“.

— Эй, солдат, син мында ниме итчезіц?

— Онагы ла чөрчем. Позым алынча ла. Ниме чох,—пандырған Суворов.—Мастер кемдір?

— Анаң чи, мастер минзім.

— Адыц кемдір?

— Иван Хомяков.

Нимее сырбалча пу кізі!—сағынча мастер.

— Пар мыннаң,—чоохтапча ол, пар позыц чолынча. Мында фельдмаршалны сағыпчалар. Сині көр салза—пірее ниме тееп парар сағаа.

Суворов парыбысхан.

Заводтыц начальнигі улуғ аалчызын сахтап полбин нандыра айлан килген. Хомяков ағаа ол солдаттаңар чоохтап пирген.

— Хайдағ солдат?

— Хайдағ-да киирі солдадах.

— Киирі?! Сыны чи хайдағдыр?

— Чабызах кізі осхасчых. Ортымах сыннығ даа кізіден чабыс арах.

— Ніскечек пе?

— Ніскечек.

— Хыр састығ ба?

— Хыр.

— Састары хамааныц алнында сырайысчалар ба?

— Сырайысчалар.

— Харахтары көктер бе?

— Көктер.

— Ол Суворов ноза!—хысхырыбысхан заводтың начальнигі.

Иван Хомяков аны ла искен, одыра тўскен. „Солдатты“ кілеп чўгўріс сыхханнар, аның, тізең, ізі дее чоғыл: таратайказы даа, аттары даа чоғыллар.

Заводтың начальнигі чоо хорых парған. Хомяковты хырысча, хадағчыларға хысхырча.

Мастер дее хорыхча—Суворовты ол заводтаң сығара сўрібіскенге төөй пілдірген. Прайлары хорыхчалар, хачан на оларны хырызарлар ни тіп сахтапчалар.

Пір неделя пазынаң Питерден пакет килген. Пакетті ханнаң ағылғаннар. Начальник аны холларында тутча, азыбызарға хорыхча—тоғыстаң сығарыбыстылар тіп сағынча. Азыбысхан. Чачынны чазыбысхан, пір харааның пулиинаң көрче, холлары сірлесче, чўрегі саапча. Хығырча. Хығырча, позының харахтарына киртінминче: чачында Сестрорецктің мылтыхтарынаңар паза чыдаларынаңар маңат сөстер, начальникті махтапчалар, Иван Хомяковха паза пасха мастерлерге маңат тоғыс ўчўн чўзер салковай кўмўс ахчадаң сыйых пирерге приказ килтір.

РТИЩЕВ-УМИЩЕВ

Суворов позының солдаттарының, офицерлерінің көп пыроларын тастачаң, че „пілбинчем“ тіп нандырған кізее аринча хынмачаң.

— Арығ даа хынминчам „пілбинчем“ тееннерге,—чоохтачаң Суворов.—Андағлар армияны уятха сухчалар.

Пірсінде Суворов позының хынчатхан Фанагорий-

скай полкынзар килген. Мында ол офицерлерге экзамен иртірерге чаратхан.

Офицерлер скамейкада изерте одыр салғаннар. Олардаң тоғыр полктың командирі паза Суворов.

— Атака ниме полчаң?—айланған фельдмаршал майор Козлятинге.

— Атака, ыырчыны унада сабар ўчўн, войсконың алнынзар пір дее тудығ чох парғаны,—чапчаң нандырған Козлятин.

— Чахсы, чахсы,—махтаан Суворов.—Орта. Ниме полчаң супернировать?—сурыбысхан капитан Проказиннең.

— Супернировать, фельдмаршал,—нандырған Проказин,—ол кинетін кірері полча, ыырчыны кинетін, ол сағыс алынғанча унада сабызарға кирек.

— Чахсы, чахсы,—Суворов пазох махтапча.

Фельдмаршал ӧрінче: чахсы пілістіг офицерлер. Полктың командирі дее ӧрчіліг одыр. Кўлімзіреп одырча, позы, тізең, Суворовха чиит поручик Ртищевті ле кӧзітче.

— Пу,—чоохтапча,—полкта прайзынаң артых пілістіг офицер. Хыйға оол!

Теес Ртищевке чит килді.

— Че, чоохтап пирдек мағаа, Ртищев,—тапсапча Суворов,—ретирада[1] ниме полчаңдыр?

Поручик тапсабин турыбысхан, кинетін...

— Аңдағ ниме пілбинчем!—хысхырыбысхан.

— Чыылған чонның прайзы хахап парған. Че, прай ниме ардат салды. Офицерлерні уятха сух салды. Полктың командирін улуғ уятха сух салды.

Суворов хайдар-хайдар тарыныбысхан, одырчатхан орнынаң тўзе сегіре тўскен.

---

[1] Ретирада—отступление.

— Ниме пілбес кізіні суги пирдер бе!—азахтарын полға тазылада тепкленіп хысхырча.

Айлана тўзіп, турадан сыгара ойлабысхан, адына мўніп алып, чөрібізерге иткен. Ол арада Суворов кинетін сағыс хабына тартхан. Адынан тўзіп алып, туразар нандыра айлан килген, пазох поручиктен сурча:

— Че, чоохтадах, ниме полчандыр ретирада?

— Пілер чоғылбын, фельдмаршал. Пістің полкта андағ сёсті пір дее кізі пілер чоғыл. Пістің Суворовскай полк тёдір пазып пілбинче, алнынзар ла парадыр.

Суворов, Ртищевсер көрібізіп, кинетін хысхыра тўскен.

— Ай да полк! Ай да полк! Саблыг полк—Фанагорийскай. Пір дее кізі пілбинче тіпчезің ме?!

— Сах андағ, фельдмаршал.

— „Ниме пілбинчем“ теені магаа мындаг көп өрініс пирер тіп аринча сағынмаам!—харааның чазы сыхханча өрінче Суворов.—Ух Ртищев! Ай да Умищев!

ЫЫРҶЫ

Секунд-майор граф Калачинский армияда позынаң тоғыр ыырчылар көп таап алған. Секунд-майор тілге пос кізі полған. Сала ла ниме пол парза—піреезін хайди даа тарындыр салар, талазыға кірібізер, хысхырар алай ба піреезіне хомай сөс чоохтан салар. Аннаңар ағаа арғыстары хынмаҷаннар.

Пірсінде Калачинский, Суворовсар киліп, позының арғыстарына хоптанған.

— Худай полыссын!—чоохтан салған Суворов,—Ай-ай, хайдағ хомайдыр! Ыырчылар, тіпчезің ме! Ай-ай. Че, піс оларға көзітчең ниме көзідербіс.

Нинче-нинче күн ирт парған. Секунд-майорны Суворов позынзар хығыртып алған.

— Мин піліп алдым,—чоохтапча Суворов,—сірерге іди көп чобағ, чабал ниме итчеткен чабалның адын.

— Капитан Пикин?—хысхыра түскен Калачинский.

— Чох, ол нимес.

— Полковник Лепешкин?

— Чох.

— Поручик Вяземский?

— Чох.

Калачинский одырча, сағысха түсче, кем полчаң за ол.

— Пілчем!—пазох хысхырча секунд-майор.—Пілчем! Генерал—квартирмейстер князь Оболенский!

— Чох,—пазох чоохтан салған Суворов. Калачинскийзер көйтік харахтарынаң көрібізіп, позынзар салаанаң чағын иде хығырып алған.

Секунд-майор пас килген, Суворовсар хулаан чағдада мөкейче. Суворов, тізең, аның хулаана сыбыранып чоохтапча:

— Тілің сығардах.

Калачинский сығарча.

— Мына, пу синің иң улуғ ыырчың,—чоохтан салған Суворов.

ХЫЯ ГАРТЫҢАР!

Суворов табырах чөрерге хынчаң. Чалаң даа полза, хаңаалығ даа чөрзе, ол кізі істі хылчығастанғанча, сырайға хазыр чил сапханча чөрерге хынчаң.

Кирек северде полған. Пірсінде Суворов, соорға одырып алып, Прошканаң хада крепостьтар көрерге пар сыххан. Ол туста Петербургтаң Суворовсар ааралығ пічіктер ағылған кізі килген. Пічіктер ағылған офицер, штаб полчатхан тура хыринда өкпелен парған аттарын тохтада тартып, хысхырча:

— Фельдмаршалзар табырах, Суворовсар!

— Суворов парыбысхан,—нандырчалар ағаа.

— Хайдар?

— Көл хазындағы крепостьсар.

Офицер көл хазындағы крепостьсар ойлат килген:

— Суворов мында ба?

— Парыбысхан.

— Хайдар?

— Ликола крепостьсар.

Ликолазар ойлат килді:

— Суворов мында ба?

— Парыбысхан.

— Хайдар?

— Кюмень-градсар.

Кюмень-градсар ойлат килді:

— Суворов мында ба?

— Парыбысхан...

Суворов парарын парыбысхан, че чолда тудыл парған. Хостаан аттарының пірсі ахсабысхан. Нандыра айланарға киліс парған. Пазытнан, чадап ла парчалар. Прошка поза-паглар тутча, позы, тізең, уйғаа тартылып, харахтарын нуғлабысхан. Суворов тарын турған. Прошканың кистінең сасхлап, аттарны ойладарға хысхан.

— Чарабас, чарабас, фельдмаршал, ат хомайланча,—Прошка полған на сай іди нандырып одырған.

Суворов амырап парча, тӱрче сахтап алып, пазох Прошканың кистінең сасхлапча. Фельдмаршал сым одыр полбинча, мындағ ағырин чӧріске аринча морсынминча.

Јкі верстача парыбысханнар, Суворов көрзе—ӱс ат хостаан соор удур килир. Аттары чазыча хус ла чіли учуғып одырлар. Азахтарының алтынаң харлар ух ла чіли пурласчалар. Аттарның тумзухтарынаң пар трубадаң на сыхчатхан чіли сыхча.

Суворов, аны көріп, хайхап азахха тура салған. Көрзе—кучер орнына козлада чиит офицер, поза паглары холында, хамчызын хурына хыс салтыр, папахазы хулағында, сибірек састары чилге сағаллар ла чіли талбыранча.

— Чапчаң оол! Ой, чапчаң, маңат оол!—махтабасха сыдап полбаан Суворов.

— Фельдъегерь, фельдмаршал,—чоохтап салған Прошка.—Пістің мыннаң нимес осхас, Питерден полар, неке.

Суворов хайдар-хайдар хынып көріп одырча. Хысхы чол, ніскечек, пір ле соор чолы. Иртізерге сидік.

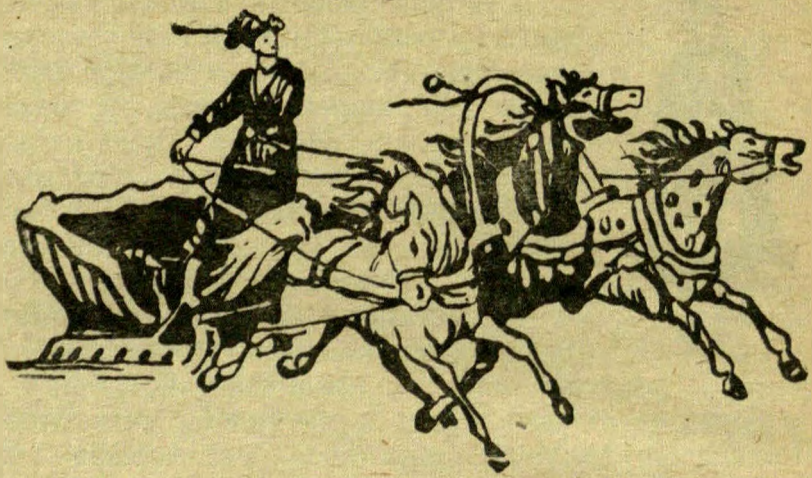

Аттар, тізең, чағыннап ла одырлар. Мына хырила-рына чидіп одыр. Мына чит килді, аттар тынызы, соор ығырааны хулах хыринда.

— Хыя тартыңар!—хысхырча офицер.

Прошка алаң ас парған: кізее чол пирерін ол хачанох ундут салған полған.

— Хыя тартыңар!—пазох хысхырча офицер, олох минутада, тізең, ікі соор удур тӧдір—бух!

Суворовтаң Прошка соордаң сығара чачырап халғаннар, харға хурчаңача пат парғаннар.

Курьер ирте халған, сығара тӱзіп, аннаңарох чил ле чіли чӧре халған.

Прошка тур килген, фельдъегерьнің соонча тарынчах кӧріп, харларын хахтанча, чабал сӧстернең хырзынча.

— Сым пол!—хысхырыбысхан ағаа Суворов, позы пазох улуғ хыныснаң кӧрче:—Махачы! Худай полыссын, хайдағ махачы оол!

Офицер орыстарның севердегі границаларынча ўс кўн ойлат чөрген. Аның соонда ла Суворовты таап алған.

— Питерден пічіктер, фельдмаршал.

Суворов пічіктерні алып алған, фельдъегерьзер көрібізіп, кинетін не позының холындағы чўстўкті суурып алып, офицерге суна пирген.

— Ниме ўчўндір, сірернің сиятельствоңар?!—хахап парған курьер.

— Махачы ўчўн!

Офицер турча, пір дее ниме оңар полбинча. Суворов, тізең, пазох:

— Ал, ал, алып ал! Махачы ўчўн. Орыс кізінің хылығы ўчўн. Манат оол ўчўн!

ПАЙ

Суворов крепостной право тузында чуртаан. Ол позы даа улуғ пай полған. Москва хырында паза Владимир, Кострома, Пенза, Новгород городтарның хырында граф Суворовтың чирлері паза имениелері полған.

Фельдмаршалның холында он пис муң крепостной крестьян полған.

Новгородтағы имениезінде пай граф Александр Васильевич Суворовтың килерін сағыпчатханнар.

Крепостной крестьяннар мында майых турғаннар. Оларны графтың управляющайы Балк хайди хынза іди идіп майыхтырган. Крестьяннар, Суворовтың килерін сахтап алып, ағаа прай нимені чоохтап пиреге чаратханнар. Суворов килген. Крестьяннар андар чиде тўскеннер.

— Адың кемдір?—айланған фельдмаршал пастағызына.

— Денис Никитин.

— Хайдағ нимее хоптанчазың?

— Сохчалар, аға.

— Ниме ӱчӱн сохчалар?

Мында Никитин чоохтаи сыххаи, хайди хысхыда, пайның хыраларынча парирып, чызып париған астың поом таап алған. Никитин аны алып алған, ибінзер апар сыххаи. Чолда. тізең, ағаа Балк урун парған, ол поомның ӱчӱн чырт салған.

— Орта чыртырғазың,—чоохтаан Суворов:— пайнина ахсың азынма.

— Поом чызып парған полған. Тастал парған. Ол ідӧк тее тик параруых.

— Синің киреең чоғыл,—кизе тоғыр теен Суворов.—Чызытхан ӱчӱн управляющай пандырыг тудар. Пар мыннаң. Сиң хайдағ киректең килдің?—айланған ікінчі крестьянға.

— Сохчалар, аға.

— Ниме ӱчӱн сохчалар?

— Балктың алнында пӧриим суурбин салғам, ағаң.

— Пӧриің суур тур,—пандырған Суворов.—Орта соххан.

— Мин аны көрбин халғам поза. Пір дее чабал ниме сағынмаан полғам, ағаң.

— Мыннаңар сизіктің чӧр. Ӱгредіг полар сағаа. Сиң чізе, нимее килдің?—айланған пилі хомай ӧреkенге.

— Сохчалар, аға, сохчалар,—пулбранған ол,—мин алымныг халғам: ӱс салковай чибіргі ахча.

— Худай полыссын,—хысхыра тӱскен Суворов.—Ӱс салковай чибіргі ахча! Төлеп сал! Сағамох төлеп сал.

— Хайдаң алим за мин аны?
— Інегің садыбыс.
— Інеем чоғыл ноза.
— Ödіске алып ал.
— Кемнең ödіске аларбын?!
— Пар мыннаң,—чоохтазарын тохтат салған Суворов.—Орта сохчалар. Алым ўчўн управляющайға чахыг пирчем, мыннаңар даа сымыхнаң сыйлап турарға.

Паза хоптанар кізі табылбаан. Крестьяннар улуғ пичелде тарасханнар.
— Пай, пайох ла полчатпаспа за!—чоохтасханнар олар.

ПОСТЫҒ ХЫСТАР

Пірсінде Суворов Владимир город хырындағы Ундол аалдағы имениезінзер кілген. Улицача парчадып чиит оолларға урун парған.
— Ипчі алғазар ба?
— Чох, граф.
— Ноға ипчі албинчазар?
— Аалда хыстар чоғыл, ноза.
Суворов, управляющайны хыгырып алып, хысхыр сыххан:
— Ооллар дуб ла чілп öсклеп парғаннар. Ноға ипчі албааннар?
— Аалда хыстар чоғыл.
— Хыстарны садып ал,—чахыг пирген Суворов.
— Суворов позының крестьяннары, тузында семьялыг, палалыг полып, постарының чуртын чахсы тут-

чатханнарына хынҷаң. Оларның чурты чахсы полза — пайның доходы öсче.

Ікінҷі кӱнінде управляющай, ікі чӱс салковай алып алып, хыстар кöрерге чöрібіскен.

— Сырайларынзар кöрбе,—ӱгреткен Суворов.— Хазых ла ползалар чарир. Ӱр тудылба. Садып алзаңох—Ундолзар айлан. Хаңаалығ ысхла. Иптеп, маннап ағыл.

Нинҷе-де кӱн пазынан хыстар чиде тӱскеннер. Суворов оолларны хығыртып алған:

— Изерте турыңар!

Öскен сын хоостыра турғлабысханнар.

Хыстарзар пас киліп, хаңаадаң тӱзіре, сӱрғлебіскен:

— Изерте турыңар!

— Оң саринзар айлан!

Ооллар, хыстар айлана тӱскеннер, прайзы ікілерден пол парғаннар.

— Алнынзар марш! Венчаться поларға. Тигірибзер!—команда пирген Суворов, позы, тізең, прайзының алнында парча.

Чииттерні мындох хондыр салғаннар. Маңзырап, прай нимені табырах иткен сылтаанда, хыстар паза ооллар пос постарын даа чахсы кöрерге маңнанмааннар. Венчаться полған соонда прайзы путхалыс парғаннар. Апсаа, ипчізі кем полҷаан даа таппинчалар.

Аны кöріп, Суворов оолларнаң хыстарны öскен сыннары хоостыра пазох изерістіре турғызыбысхан. Аның соонда прай ниме оңарылыстығ пол чöрібіскен.

Суворов чöпсіністіг халған. Хондырғлап салған. Чахсы ниме ит салған. Че хыстаң оол удур-тöдір хынысчалар ба, чох па, анзы сағысха даа тӱспеен. Пай. Чииттер дее тапсабааннар: пайның кöңні—истерге кирек.

КОНЬКИЛЕР

Ол туста конькиліг чылчатхан кізі асхынах полчаң. Суворов, тізең, конькиліг чыларға хынчаң.

Ундолда хысхызын чуртап, фельдмаршал күннің сай тооп парған көлзер чөрчең, анда ікілер час полчаң, алай ба ўзер часха теере чылчаң.

Суворовнаң хада көлзер кічіг оолағас Федька Ухов чөріп ўгренібіскен. Пастағы туста оланай ла, көрерге чөрчең. Соонаң позына иргі тимірнең коньки идіп алған. Фельдмаршал көрче—чапчаң оолағас, аны конькиліг чыларға ўгрет сыххан.

— Хорыхпа, хорыхпа!—көөктірчең Суворов.

Федька, тізең, пір дее хорыхпинча. Азахтары ла ікі чара парыбысчалар.

— Піди тур. Көні тудың,—ўгретче Суворов.—Сол азааңнаң алта. Оң азааңнаң алта. Ойлат. Табырах. Табырах ойла!

Федька маңзырабыссох—бух, ойдас халча.

Суворов хатхырча.

Оолағас турып алча, чапсың парған харларын хахтаныбысча, іріннерін ызырыныбысча, пазох ўгрен сыхча. Федька уламох өчезібісче.

— Сол азааңнаң алта! Оң азааңнаң алта!—команда пирче Суворов.—Табырах. Табырах ойла!

Федька неделя ирееленген. Аңдарыл турған. Пазында мўўс осхас сістер сығарғлап алған. Че андағ даа полза сағынған сағызын толдырған. Сағам чахсы даа чўгўр полбаза, азах ўстўнде пик турча.

Суворов алнында хайдар-хайдар ойлатча.

— Че, маңатап ойлат! Маңатап ойлат!—хысхырча Федька.

Федька соона халча.

Пазох пір неделя ирт парды. Оолағас ӳгреи парған. Ам Суворовтаң халбинча.

Ӳзінчі неделязы ирт парды. Федька, тізең, фельдмаршалны азыра ойлат сыхты. Азыра ойлада халча:

— Че, маңатап ойлат! Маңатап ойлат!—хысхырча пайға.

Суворов нинче пар кӳзін салча, ысхапча, че іди деѐ ползa паза Федьқаны ас полбинча.

Пу көлзер пасха олғаннар удаа чыылыс сыхханнар. Чыылыс парып, фельдмаршалнаң Федька хайди чыл турғаннарын көрчелер. Оларға Суворовты көрерге хыныг, постарының арғыстары пайдаң асчатханына ӧрінчелер. Хатхырысчалар.

Суворовха ачырғастыг полған, оолағастарны хыя

сўрглеп сыххан. Олар парыбысчалар, че тўрче ле полза сым-туюххан пазох чыылыс килчелер. Пазох хатхырысчалар. Суворов чоо тарынча.

— Хыя парынар мыннаң!—хысхырча олганнарга.

Суворов пу киректең чарханыбысхан. Аның соонда ол чыларга Федька чох туста чөр сыххаң. Көрче—Федька чоғыл, конькилерін хаап алча, табыраанча пуссар. Көлде пір-ікі хатап ибіре ойлап пар килче, көрзе Федька чир алтынаң на сыххан чіли мындох чиде салған полча. Пазох олганнар ойлас килчелер. Пазох хатхырысчалар.

Суворов тың тарыныбысхан, управляющайны хығыртып алған:

Федька Ухов оолағасты пілчезің ме?

— Пілчем, ағаң.

— Апар син аны Владимир городсар, садыбыс,— приказ пирче Суворов.—Мында аның чызы даа чох ползын!

Суворов приказ пірібіскен, анаң сағызын алыстырыбысхан: андағ даа полза фельдмаршал пу чапчаң, хыйға оолағасха хынған.

Федька Ундолда халған.

Ӱс чыл пазынаң Суворов оолағасты пазох сағызына кир килген. Аны тимір узына ӱгредерге ызарға тіп управляющайға приказ пірібіскен.

Федька ӱгреніп алған, өскен-төреен аалынзар айлан килген паза прай округта иң маңат ус тіп саблан сыххан.

ИПЧІ АЛБААН КІЗІ

Граф Суворовтың Пенза хыриндағы чирлеринде Моровка-Шушка аалында ипчі албаан Григорий Нектов чуртаан.

Чурты чох полған, ипчізі чох полған, туғаннары даа чох полған. Аал арали, кем нимеден азырир, аны чіп чөрчең. Пірееде Шушкадан чіт чөрібісчең, аның хайда чөргенін пір дее кізі пілбечен.

Пірсінде кресеннерні армияа алар тус чит килген. Суворовтың тузында солдаттың службазы уғаа ўр—чибіргі пис чыл полчан. Семьядан солдат ўр чылларға паза айланмас иде чөрібісчең. Шушкадағы иреннер чарат салғаннар: ниме ўр сағынар, Нектовты солдатха ызыбызарға кирек.

Суворов, тізең, позының кресеннерін армияа ызарға пір дее хынмачан. Тузазы чоғыл. Аннаңар ол іди итчен: солдаттарны пасха орыннаң садып алчан. Чарым пааны Суворов төлечең, чарымызын кресеннер төлеченнер. Кресеннер іди ахча чыпчатханға хынмачаңнар, че андағ даа полза чарасчаннар. Ам, тізең, олар чаратчалар: нимее ахча ўретчең, хачан хара чалғыс Гришка парда.

Олар староста Иван Агафоновты Гришкаданар Суворовха письмо пазыбыссын тіп чөптеп сыхханнар.

Пастап Агафонов чөпке кірбеен: йай чабаллан сыхса чизе? Анаң чөпке кір парған: Нектовтың олох пір дее тузазы чоғыл. Письмо пазып сірен сыххан. Көйтік пасхан. Письмозын піди пастаан. Шушкада ікінчі чылы ас сыхпады, кресеннер хомай чуртапчалар, солдатха кізі садып аларға ахча чоғыл. Аның соонаң пасча: сірернің набаңар тузында солдатха кізі садып албачаңмыс, ол кибірні алыстырбаза даа чарирчых. Письмозының түгенчізінде Григорий Нектов-

таңар пасча: ол чалғыс кізі, пір дее ниме итпинче, анда-мында ла чөрче; аны солдатха пирібізерге.

Шушкада Суворовтаң нандырығ сахтапчалар. Мына нандырығ килді. Староста көрібіскен—харахтарына харасхы тартыл парған.

„Солдатты амох садып алыңар,—чабалланып пасча Суворов.—Мыннаңар даа ал турарға, чоох испезер, сымыхнаң чыртыразар". Аннаңар письмода Нектовтаңар мындағ чахығ пирілче „ағаа тура ит пиреге, аях-самнах, ідіс-хамыс, мал паза даа пасха нимелер таап пирерге паза мыннаңар Гришаның чурты чахсыланмаанда, ағаа полыс ла турарға". Письмо соонда... „Нектов амға теере чалғызан чөрчеткенінде—пасча Суворов,—староста Иван Агафонов пыролығ аннаңар чахығ пирчем, ол чалғыс кізіні Агафоновтың хызынаң, Лукерьянаң хондыр саларға, аны 15 күн пазында толдыр саларға чахығ пирчем".

— Худай көрзін,—сегіре түскен Агафонов,—чалғыс Гришканы—мініңөк Лукерьяма!

Кресеннер ойлас килгеннер.

— Че, нимедір письмода, пайыбыс анда ниме пасча?

— Сығыңар мыннаң!—орли түскен Агафонов.—Хан худай! Ниме ўчўн пыролапча! Лукерьяны чізе ниме ўчўн...—östep сыххан староста.—Прай ниме сіреріңң ўчўн, нимее чарабаан төл!—хысхыр сыххан ол крестьяннарға.—Чызыдарбын!.. Чыртхлап салардын!.. Чир ўстўнче тарадарбын!..

Крестьяннар прайзы чўгўрізібіскеннер.

Староста Агафонов улуғ тынып, östep алған, паза итчең оңдайы чоғыл. Суворовтың хатығ хылығын ол пілген—он пис күн пазынаң Лукерьянаң Гришканы хондыр салған; оларға тура ит пирген, аях-самнах, ідіс-хамыс, мал паза даа пасха ниме таап пирген.

Аннаң пеер Шушка аалда өкіс, ипчізі чох Гриш-

ка чох пол парған. Солдатха, тізең, крестьяннардаң ахча чыып, чарымызын Суворовтың ахчазынаң пасха аалдаң кізі садып алып ысханнар.

ПАЙЛАРДА КЕМ ХАЙДИ ЧУРТАПЧА

Хайди-да позырах күн ярмаркада пасха-пасха пайларның крепостной крестьяннары чыылыс парғаннар. Мында пай Псаровтың, Водолееваның, князь Пирятиннің крестьяннары полғаннар. Граф Суворов махачының крестьяннары мындох полғаннар.

Крестьяннар мында удур-тӧдір пайларда кем хайди чуртап парчатханынаңар чоохтас сыхханнар.

— Пістің пайыбыс хатығ. Фельдмаршал даа полза хатығ,—чоохтапчалар Суворовтың крестьяннары.

— Хатығланып ниме итче ол?

— Оолларны паза хыстарны пір дее кізіден сурбин хондыр салған.

— Паза чи ниме?

— Федька оолағасты садыбызарға иткен.

— Паза чи?

— Армияа солдатха ызарға кізі садып аларға күстепче.

— Уғаа хазыр полтыр!—хатхырысчалар пасха пайларның крестьяннары.—Сірер тапсабачаң даа ползаңар. Сірернің пайыңар пайға төӧй, ноза. Сірернің пайыңар чахсы кізі. Худай полызып піске андағ кізі пирчең полза.—Анаң постарының чуртазынаңар чоохтап сыхханнар.

Псаров пайның крестьяннары оларны хайди пір чылда ӱс хатап—покровта, кӧлеедеде паза хысхы мылтыхта—прай иреннерні паза ипчілерні чыртчатханнаңар чоохтапчалар.

— Іди пайның холын пілзіннер, хорыхсыннар тіп чыртчалар,—чоохтапчалар Псаровтың крестьяннары.—Ин хатыг кізі, ол пістің пай: пыролығларны—ілчірбее, хынминчатханнарны—солдатха, төлеченніглерні—харасхы подвалға чаап хара халаснаң паза таттыг суғнаң азырапча.

— Пок, Федьканы садыбызарға иткен,—чоохтан сыхханнар Водолеева пайның крестьяннары.—Аны ниме иткен ўчўн, сохтанчатхан ўчўн, пістің пай ипчібіс чізе—пір ниме дее итпеен олғанахтарны, таңах палалары ла чіли, садыға хаңаадаң тартча. Ол олғаннар табызына аринча хынар чоғыл. Чалчы хыстарны чи, о худай, піреезі пала төрітсөк, хоосха палаларын на чіли, суға тастатча.

— Пістің пай чи,—князь Пирятиннің крестьяннары чоохха араласчалар,—часхыда ўс аңчыны ёдіре чырт салған. Ниме ўчўн? Аңнап чөрчедіп, чўгўрчең адайны, кинен полып, ат салған ўчўн. Тізі адай чазыл парған, иреннер, тізең,—ёл халғаннар.

Иреннер базардағы площадьта илееде сууласханнар. Ниме ле полза чоохтасханнар. Олар анда крестьяннар ёң-пасха ағырығлардаң ёлчеткеннеріненер паза оларның чуртазы чурт нимес, худай ла пілер ниме полчаң ол, олғаннары пір дее пічік пілбин ёсчеткеннеңер, постары хайди ирееленчеткеннеңер паза мыннаңар пайларның алығын аларға иреннернің пилін эгерге сыдасчаң кўс чоғыл тіп чоохтасханнар.

Суворовтың крестьяннары иблерінзер, Ундолзар, айланчалар, базардағы площадьта чоохтасхан чоохтарны сағысха киріп, істілерінде сағынчалар: „Я, пістің пайыбыс прайзынаң чахсы полар, неке. Фельдмаршал, граф, князь таа полза, анын холында чуртирға чарайдаг. Пасха пайларның холына худай пирбезін пісті".

ШКОЛА

Россия чаа чох илееде чыллар чуртаан. Суворовтың войсколары пір орында турғаннар.

Ол туста солдаттар, ипчі алып, семьялық чуртап сыхханнар. Олғаннар төріглеп парғаннар. Аннаңар Суворов солдаттар олғаннарына школа азарға чаратхан.

Школа азып, ӱгредігні позы апар сыххан.

Пастағы туста школаа он ікі оолағас килген. Нинче-де кӱн пазынаң пір хызычах — Нюта килген. Оолағастар хатхырыс сыхханнар: хызычах — школазарох. Ағаа тіллерін көзітчелер. Илектепчелер.

Оолағастар тикке ле хатхырғаннар. Нюта пасхаларынаң аалығ полбаан.

— Ікіні ікі хатаза нинчедір?—сурыбысча Суворов.

Оолағастар одырчалар, хамахтары чыырылғанча сағынчалар.

— Төрт!— хысхырыбысча Нюта.

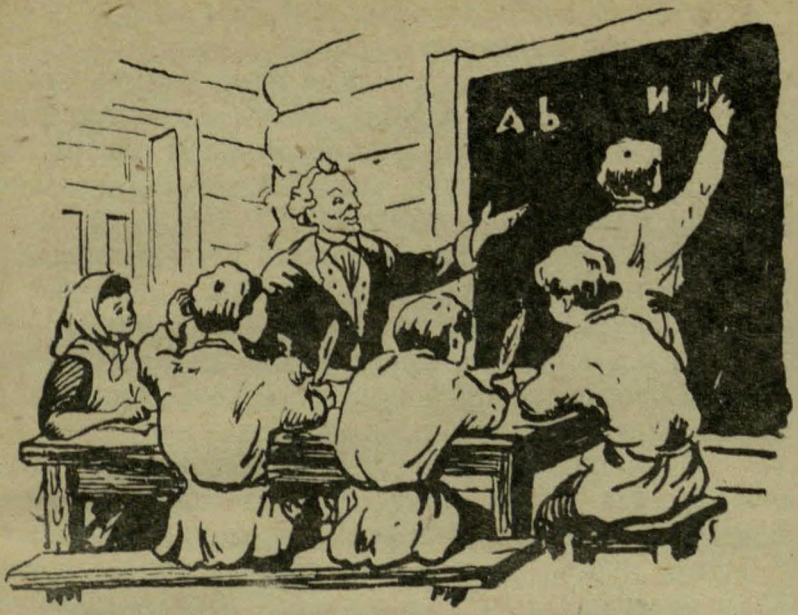

— Маңат! Орта,—чоохтан салча Суворов.

Анаң оолахтарны, досказар хығырып, өң-пасха сөстер пастырча. Сидіктерін таап алча.

— Че, Рындин, маған „еще“ сөсті пас пирдек.

Рындин сых килче, түрче сағынып алып, пас салча „ищо“.

— Так,—чоохтан салча Суворов.—Че, Лаптев, син пардах.

Лаптев сых киліп, пас салча „исчо“. Оолағастар пу сөсті орта пас полбин чоо майыхчалар. „Есчо“, „ище“, „исче“—пасха-пасха пас салчалар.

— Саба, саба,—чоохтапча Суворов,—Че, Нюта, досказар пардах.

Нюта сых килче, улуғ буквалардың пас салча: „Еще“.

— Ам орта,—чоохтан салча Суворов паза Нютаны махтапча.

Алай ба Суворов география урогы иртір сыхча:
— Дон суғ хайдадыр?

Оолағастар пазох хамахтары чыырылғанча сағынчалар. Пірсі Волгазар көзітче, ікінчізі Днепрзер, ўзінчізі, худай ла пілер, хайдар-хайдар көзіт сыхча. Че Нюта, картазар пас киліп, указка алып-алып, аны кирек суғзар хап-орта сунібысча.

Аннаңар Суворов Нютаны класс устағчызына турғыс салған. Оолағастарға ачырғастыг пол парған: хызычах—кинетін устағчы. Олар нинче-нинче күн Нютанын устаанынан ўгренгеннер, анаң Рындин паза Лаптев Суворовсар прай оолағастарнын адынаң хоптанарға парғаннар.

— Я,—чоохтан салған Суворов,—сірер орта чоохтапчазар. Ол чахсы нимес. Нимее чарабас ниме. Оолағастарға хызычахтын холында поларға уядыстыг. Че Нюта маңат ўгренчеткеннеңер устағчы полча. Хайди поланар?

Оолағастар Суворовнаң хада сағын сыхханнар, хайди полчаң.

— Нюта пістең хыйға,—чоохтаан Рындин.

— Аның пазы улуг,—чоохтан салған Лаптев.

— Саба, саба!—оларны тохтадыбысхан Суворов —Нюта сірерден хыйға нимес. Нюта сірерден көп хыгырча. Иирде улица аразында сўріспеңер,—чоохтапча.—Ибде одырыңар, арифметиканы, географияны ўгреніңер, сидік сөстерні хайди пазарын сизін турыңар, анда сірернің дее киреенер чахсы парар.

Оолағастар Суворовтын чоогын искеннер. Сан хатаҷаң таблицаны ўгрен салғаннар. Хайда хайдаг талайлар, суғлар ўгрен салғаннар. Ёң-пасха сидік сөстер хайди пазылчатханын піліп алғаннар.

Пір ай пазынаң Суворов оолағастарны сыныхтап сыххан:

— Дон суғ хайдадыр?
— Полғаны ла пурнада көзідерге харасча.
— „Еще“ сӧс хайди пазылча?
— „е“, „щ“, „е“ пастыра!—прайзы хысхырчалар.
— Ікіні ікі хатаза нинчедір?
— Тӧрт.
— Ӱсте ӱс?
— Тоғыс.
— Маңат! Орта!—махтапча Суворов.

Суворовха оолағастарға пирген сӧзін толдырар тус чит килген. Ол Нютаның орнына Рындинні класс устағчызы ит саларға чаратхан.

Че оолағастар кинетін чаратпин салғаннар.

— Нютох халзын.
— Нюта!
— Нюта!—табыстар аннаң мыннаң истіл сыхханнар.

Суворов кӱлінібіскен, ӧрін парған. Оолағастар кічіг дее ползалар, Суворовтың, Нютаны класс устағчызына турғызып, орта иткенін пілчелер, аннан артых устағчы оларға кирек чоғыл.

ЧЫДА

Пірсінде Суворов Новгородскай губерниядағы нанчызында ааллап чӧрген. Иирде нанчылар ибде одырчаңнар, иргі арғыстарын, чааласханнарын, походтарын сағысха кирченнер. Кӱнӧрте, тізең, Суворов ағас аразынча чӧрерге, мындағы чирлерні көрерге парыбысчаң. Мында, ағас аразында, кирі дуб хыринда ол Санька Выдрин оолағасха урун парған.

— Син, аға, солдатсын ма?—айланған Санька Суворовха.

— Солдатпын,—нандырған фельдмаршал.

— Хайдаң парчазың?

— Чаадаң.

— Суворовтаңар чоохтап пир?

Фельдмаршал харахтарын хыза тудып, оолағассар көйтіктеніп көрібіскен:

— Пазох хайдағ Суворовтаңардыр?

— Пілбинчезің ме? Ол чізе, туроктарнаң чааласхан. Измаилні алған чізе. Фельдмаршалдаңар.

— Чох,—чоохтапча Суворов,—пілбинчем:

— Суворовты пілбинчеткен хайдағ солдатсың син!—күлін салған Санька. Оолағас ағазах хаап алып, Суворов чіли хысхыр сыххан: „Ура! Минің соомча! Хайхастығ алыптар, алнызар!"

Санька фельдмаршалны ибіре ойлап чөрче, аны ағастаң істінең сабызарға харасча.

„Хайдағ махачы оолағастыр!"—чапсыпча Суворов. Позы, тізең, өрінче, анын адын олғаннар даа пілчелер.

Түрче полып, Санька амырап парған, ағазын хурына хыс салып чоохтанча:

— Аға, чыда сыйлап пир.

— Чыда сағаа нимее киректір?

— Чаалазып ойнирға. Ырчыларны хырарға.

— Худай полыссын!—хысхыра түскен Суворов,—минің чыда чоғыл, ноза.

— Чойланма, чойланма,—чоохтанча Санька,—іди полбасха кирек, солдат—чыдазы чох хайди полчан.

— Худай көрче, чоғыл,—киртіндірче Суворов, позы холларын чаза тастапча.

— А син ағыл кил,—тызылбинча Санька.

Саньканың сырбалчатханына сыдас полбин, Суворов ағаа чыда агыл пирерге сөс пирген.

Санька ікінчі күнінде ағас аразынзар, кирі дуб хыринзар ойлап килген, иирге читіре сахтаан, че „солдат“ паза андар килбеен.

„Чой!—хырзынған Санька.—Нимее чарабас солдат полар“.

Нинче-де күн пазынаң Саньканың ибізінзер чалаң кізі ойлат килген, оолағасты хығырып алған, түүнчек суна пирген.

— Фельдмаршал Суворовтаң,—чоохтан салған.

— Кинетін ис салып, Санька ахсын азына түскен,—ідөк тур халған. Оолағас турча, түүнчексер көрче, позының харахтарына, хулахтарына даа киртінминче. Андағ ниме хайди полчаң, фельдмаршал позы Саньказар өнетін кізі хайди ысчаң!

Выдриннернің чуртынзар иреннер, ипчілер толдыра чыылыс килгеннер, оолағастар ойлас килгеннер, сарсых азахтыг инвалид Кочкин пеерөк ахсаңнап килген.

— Чаза тарт! Чаза тарт!—хысхырысчалар иреннер.

Санька сірлесчеткен холларынаң түүнчекті чаза тартыбысхан—чыда.

— Суворовти, чиндірбес!—хысхыра түскен Кочкин.

— Худай, чыда, сын чыда!—худайга пазырчалар ипчілер.

— Көзіт, көзіт!—холларын сунчалар оолағастар.

Ол туста Санька сағыс алынып алған. Ахсы даа азылбиныбысхан. Холлары даа сірлезерін тохтадыбысханнар. Сизін салған. Ол ағас аразында урынған солдаттанар пабазына, ічезіне паза оолағастарға, Кочкинге, прай иреннерге паза ипчілерге чоохтап пирген.

Санька Суворовха тоғасханнанар нинче-нинче чыл ирткенче чоохтап чөрген.

Чыда чізе?

Санька Суворовтың чыдазын чир ўстўнде прай нимедең артых хайраллачаң. Чыда чох узирға чатпачаң, ағаа хын тігіп алған, арығлачаң, ин аарлығ ниме чіли хада ла ал чөрчең. Хачан Санька, улуғ ёс парып, солдат пол парғанда, чыдазынаң хада чааға парыбысхан, анда ыырчыларны Суворов чіли хырчаң.

ТОН

Ікінчі Екатерина хан Суворовха тон сыйлап пирген. Сикпені граница озаринан. Теердең иділтір. Мойдырығы бобр теерзінең иділтір. Чахсы тон. Че андағ даа полза, ол Суворовха кирек чоғыл. Хайдағ даа соох полза, фельдмаршал ниик, солдат чіли тонан чөрчең.

Суворов, ханны аарлап, ол тонны сундухта чыып саларчых, че хан, тізең, фельдмаршалға ол тоннаң чарылбасха чахығ пирген. Аннанар Суворов көйтіктен сыххан.

Ол Прошканы позынан хада ал чөр сыххан. Суворов соорда одырча, фельдмаршалнаң хости—Прошка холында ханның тонын улуғзырхап тутча. Суворов улицаға парча. Аның соонча Прошка—холында тон.

Прошкаа ол тонны өлгенче ал чөрерге дее киліс парарчых. Че кем-де ханға Суворов аның чоогын истерге хынминча тіп хоптабыстыр.

Ікінчі Екатерина чабалланыбысхан, Суворовты позынзар хығыртып, приказ пірібіскен.

— Син хайди полчазың!—чоохтапча.—Ханның сыйығы синің көңніне кірбинче бе?

— Худай полыссын!—хысхыра түскен Суворов.—Көңніме кірче, ічечек. Көңніме кірче. Мин сірерге уғаа көп пирченнің пол пардым.

— Кізі чоогы испес полыбыстың!—хырысча хан.—Монархияның хынызына тоғырланчазың!

— Хачан даа іди полбаам,—ахтанча Суворов.—Мин солдатпын, ноза, ічең. Маға пай оолғычаа чіли чылығлан чөрерге чарабас! Кізі чоогы испинче тіп, кем-де магаа тарынып хоптапча полар. Тон хачан даа миннең хада. Хайди за. Аға Прошка өнетін тургызыл парған... Прошка! Прошка!—хығырыбысхан фельдмаршал.

Прошка кір килген—тон ағылча.

Хан хатхырыбысхан.

— Чарайза,—чоохтаан,—худай көрзін сині. Синің тоның, синің киреең. Күстебинчем. Хайди хынзан, іди ит.

Суворов хайди итчең тіп сағынған, ханның тонын Прошкаа пірібіскен.

— На,—тіпче.—Син чылыға хынчазың. Кис. Ханічені алғыста.

„Чылығдаңар" Прошка тарыныбысхан. Че андаг даа полза, тонға өрін парған.

Че ол тон Прошкада даа ўр полбаан. Нинче-де күн кизіп, солдаттар алнында махтан чөрген, анаң арғыстарынаң хада ол тонны фельдмаршалның хазин ўчўн арағаа ізібіскеннер.

АТ АЗЫҒЫНАҢАР ПАЗА МАХТАНҷЫХ ПАЙЛАРДАҢАР

Суворовтың армиязы ўстўнсархы губернияларның пірсінде тынаның турчатхан. Кўскўде ңолған. Мал азыралынаң хомай полған. Уламох ат азыралы чидіспин турған.

Суворов позының интенданттарын аябин хырысхан, губерния пастыхтарына пічік пасхан, че кирек чахсыланмин турған.

Аға хоза орындағы пайлар Суворовха тыс пирбинчеткеннер. Суворовты көріп аларға килчелер, полғаны ла фельдмаршалны позының чуртынзар ааллап хығырча.

Че Суворов ааллап чөрерге хынмачаң, прайзына нандырчаң:

— Полбаспын. Полбаспын. Маң чоғыл!

Пайлар ўзер, төртер ат хостап килченнер. Прайзының аттары симіс, ўктем. Полғаны ла махтанарға, алахтырарға харасча—көр, мин хайдағ улуғ пайбын. Сопелкин пай, тізең, субалыстыра сигіс ат көліп алып килген. Прайзынаң азарға харасхан. Сағынча: мындаг пайзар Суворов хайди даа парар. Фельдмаршал Сопелкиннің сигіс адынзар көріп, сағына тўскен паза. андар ааллап парарға чаратхан.

Пір кўнінде Суворов прай армиядаң сигізон иң арых аттар таап пір хаңааға субалыстыра көлібізер-

ге приказ пирібіскен. Кölібіскеннер. Суворов хаңааға ойда одырыбызып, аалча парча.

Фельдмаршалның аттары чарым верстаға субалыс-чалар. Пастағы аттар Сопелкиннің чуртының ізнине кірчелер, Суворовтың хаңаазы, тізең, ам даа көрінминче—хайда-да төң озаринда осхас. Армияның аттары пайның сиденіне тол парғаннар—айланары даа чоғыл.

Пай Суворовтың күлчеткенін сизін салған, андағ даа полза, сым полыбысхан. Аттарны хазааларға кир саларға чахыбысхан, фельдмаршалны ибінзер хығырып алған.

Суворов Сопелкинде пір неделя ааллаан. Аның аразында армия аттары пайның прай сулазын паза одын чіп салғаннар, симір парғаннар, көрерге дее чахсы.

Суворов анымчохтасхан. Парыбысхан. Армязынзар айланып, сурча:

— Аттар азығы хайдағдыр? Губернія устағчыларынаң нандырық килген ме?

— Кирек хомай, фельдмаршал,—нандырчалар Суворовха.— Губернія устағчыларынаң нандырық чоғыл.

Аны істіп, Суворов пазох аттар чыырға чахық пирген. Пазох ааллап пар сыххан. Ам Рачкин пайзар парча. Аның соонда Шляндинзер, анаң Уткоиосовсар чөрген.

Пасха пайлар хорығыбысханнар. Суворов оларны ӱрет саларын піл салғаннар. Саблыг аалчы даа полза, өрінминчелер. Суворовты аалчаа даа хығырбинчалар. Фельдмаршал, тізең, чөрчеен не чөрче.

Армия тынанарын тоос салған, ырах походтарға чөрібіскен. Ӱстӱнсархы губернияларда Суворовты ӱр сағысха кир турғаннар, махтанчых пайларға кӱлченнер.

ПУДРА — ТАР НИМЕС

Ікінчі Екатерина өлген соонда, орыстарның ханы полып аның оолғы Пастағы Павел халған.

Император Павел армияа наа ондайлар киріп пастаан. Императорның хылиина орыс ондайлары пір дее кірбечең, ол пасха ханнарның, уламох немецтернің ондайларына хынчаң. Аннанар Павел орыстар армиязын прустар, немецтер чіли ӱгредерге сағынып алған. Солдаттарны узун тулуңныг, чыхчоларында киинсең иткен сибірек тӱӱнчектер чапсырғлап, паза касты уннаң пудра идіп сӱрклеп чөрерге приказ сығарыбысхан. Андаг солдатсар көрзең—орыс солдады нимес, чучело ла осхас.

Солдаттарны маңат атарға, чыданаң маңат сазар-

ға ӱгредер орнына, парадта чахсы чӧрерге, азахтарын пір тиң топлада пазарға, тахаларынаң чапчаң айланарға ӱгрет сыхханнар.

Суворов ол наа оңдайларға хынмачаң, аннаңар аны хомайлап удаа чоохтанчан.

„Орыстар прустарны хачан даа чиичеңнер, олардаң нимее ӱгренчең?“—чоохтанчаң фельдмаршал.

Пірсінде Пастағы Павел Суворовты парад көрерге хығыртып алган. Парадта саблыг орыс полктары парчалар. Суворов позының хайхастыг алыптарын көрібіссе, танычаа даа чоғыл. Махачылары даа чоғыл. Геройлары даа чоғыл. Солдаттар заводить полыбысхан на нимелер чіли парчалар. Ӧдіктерінің не табаннары тастаң тӧзелген чолча тазыласчалар. Тулуннары ла арғаларына сабылып одырчалар.

Хан улуг ӧрчіде. Турча, Суворовха чоохтапча:

— Кӧрдек, кӧрдек, тӱрче ниместең—немецтерниңең пасхазы чох полар.

Аны искенге Суворов хойралта тартча, сілігінче.

— Ӧрінчең ниме дее кӧп чоғыл, сірерніц ,величествоңар, — нандырған Суворов.—Орыстар прустарны хачан даа утчаңнар. Мында нимее ӧрінчең, піл полбинчам?

Хан тапсабин турыбысхан. Фельдмаршалзар хазыр харахтары ла чалтыраза тӱскеннер. Тӱрче тапсабин турған, анаң пазох Суворовсар:

— Син кӧрдек, кӧрдек—тулуннары хайдағдыр!

Сибірек түүнчектері, түүнчектері чізе! Хайдаг түүнчектер!

— Түүнчектер,—перінібіскен фельдмаршал.

Император сыдас полбин салған. Суворовсар айлана түскен, фельдмаршалның иргі орыс формазын алыстырбаанын көріп, салааларын аныңзар хазин сасхлап, хысхырча:

— Алыстырыбыс! Сағамох! Приказ пирчем!

Мында Суворов позының саблыг сөстерін чоохтанған:

— Пудра—тар нимес, түүнчектер—пушкалар ниместер, тулун—тесак нимес, а мин, тізең, немец нимеспін, сірернің сабланызыңар, төреенімнең орыспын!—анаң парадтаң чөрібіскен.

Павел чабалланыбысхан, пу чоох испес апсахты Кончанскай селозар ызыға ызыбысхан.

СУВОРОВТЫҢ ХЫЗЫ

Суворовтың Наташа тің аттыг хызы пар полған. Ол хызына уғаа тың хынчаң. Хайдаг даа ырах походтарда чөрзе, аны сағысха хайди даа кирчең, удаа письмолар ысчаң, аны піди адачаң: „минің чүреем", „өкерек голубогым", арғыстарына, тізең, піди чоохтачаң: „Минің өлімім—Чир-суума, минің чуртазым—Наташама".

Соонаң Наташа өс парған, аны ханның дворезінзер алып алғаннар, анда ол өң-пасха балларда, пайларзар ааллап чөріп, танецтерде айлан чөр сыххан, пабазын, тізең, сағысха даа кирбинібіскен.

Суворов чалғызан угаа эрінчең. Кончанскайда ызығда полғанда, уламох тың эрінчең. Пеер Питерден письмо пірее-пірее ле килчең.

Мында Суворовха Катя Калашникова хызычах паарсах полыбысхан. Катя Суворовнаң хада ағас аразынзар чөрчең, Суворовтың мында „отставкаа“ сых парған адынзар. Мишказар чөрченнер. Дубиха тагның үстүнзер сыхчаңнар, мында кирі дубтарның, тіггеннернің аразында хадағчының кічичек турачаа турчаң. Суворов анда тынанарға паза тоғынарға хынчаң.

Фельдмаршалнаң Катя чолча парчалар, чоохтасчалар:

— Син кирі апсағассың,—чоохтапча Катя.

— Хайдаң кирі полчаңмын мин,—чаратпинча Суворов.—Мин чиитпін. Көр...—позы, тізең, кічіг ле оолағас чіли, өзен азыра сегірче.

Катя хатхырча.

— Синің пазың хырал парған,—чоохтапча.

— Мин хыр нимеспін, сарығбын мин,—нандырча Суворов, позы, тізең, пазын пулған, сайах, сибірек састарын тибіретче.

— Синің хамааң тырысхлап парған.

— Хайдаң тырысхахтар полчаң ол,—ойнапча Суворов.—Ол чаада палығлатханнаң халған сорыптар.

— Синің итчең тоғызың чоғыл,—чоохтапча Катя.

— Ноға тоғыс чох полчаң! Тайма нимс чоохтапчазың,—ойнабин нандырча Суворов.

Хызычахты холынаң чидініп алып, ағас аразындағы хадарчының кічичек турачағынзар апарча. Катя иркін алтазох—ибіре книгалар, карталар көрчең. Картазар көрібіссе, анда өң-пасха чааларның планнары. Суворов ызығда даа чуртаза, күнні тикке иртірбечең, наа чааларға тимненчең.

Күскүде Суворов Кончанскайдағы чуртының пір комнатазын хысхы садха тимнеп салған. Катянаң хада ағас аразынаң харағай, хазың, тіген ағастар хорбыларын хас килгеннер. Оларны, кадкаларға одырт-

хлап салып, комнатада турғыс салғаннар. Анаң Кончанскайдағы оолағастарнаң хада сарыг паарлар, сығырайлар, көктігестер тутхлап килгеннер. Комнатаны „хузыҷахтар комнатазы“ тіп адап салғаннар.

Суворов „хузыҷахтар комнатазында“ одырарға хынҷаң. Катя даа пеер чөрерге хынҷаң. Олар фельдмаршалнаң улуғ таныс пол парғаннар. Хустар хайди полчатханнарын іколең көріп одырҷаңнар, оларға суғ, чіҷең ниме пирҷеннер, комнатаны арыглаҷаңнар. Аның соонда Катя Суворовтың хырында одырып алҷаң, ол ағаа уғаа хыныг чоохтар, нымахтар чоохтаҷаң.

Пірсінде хомай кирек пол парған. Катя хорығыстыг ағырыға, оспаа хаптыр салған. Ўр дее ағырбаан, паза чазыл полбин салған.

„Хусхаҷахтар комнатазы“ өкіс халған.

Часхызы читкендөк Суворов хусхаҷахтарны тасхар позытхлабысхан. Турадағы харғайахтарны, хазыңастарны паза тігенектерні Катяның сырадыҷағының хырында одырт саларға чахыг пирген. Ағастар маңат өс сыхханнар. Илееде хойыг ағас пол парған. Суворов пеер удаа килҷең паза анда, пір дее тапсабин турып, ниме-де сағынҷаң. Таң Катядаңар сағынҷаң полған ма, алай Наташадаңар сағынҷаң ма.

Наташа ідөк Петербургта чуртап, өң-пасха балларға, ойыннарға, кўлеетке ле чөріп, Кончанскайзар пір дее пічік паспиныбысхан.

НИКОЛАЕВ

Кончанскай аалда Суворовты, аар-пеер парыбыспазын тіп, пристав Николаев хадарҷаң.

Суворовха Николаевтең читчең ниме читчен.

Пристав режимні, правилоларны пір дее хыйыстырбачаң: фельдмаршалның письмоларын азып хығырчаң, полководецсер хайдағ кізілер кірчеткенін хоптачаң. Суворов хости аалларзар парыбыспазын тіп хадарчаң.

Суворов пірее чирзер парарға итчетсөк:

— Чарадылбаан, фельдмаршал, чарадылбаан!— хысхырып, Николаев аттарын тохтадыбысчаң.

Суворов Кончанскайдағы оолағастарнаң хада ағас аразынзар мискелер, чистектер теерерге парчатса, Николаев сах мындох чиде түсчең. Корзинказын алып-алып, сооларынча парчаң.

„Алай фельдмаршал тизерге сағынып алды ба!" тіп сағынчаң.

Николаев позының тоғызына махтанчаң.

— Минің улуғ тоғыс,—чоохтачаң ол крестьяннарға:—фельдмаршал позы минің холымда.

— Орта. Орта чоохтапчазың,—чарасчаннар аннаң крестьяннар.—Арса сағаа, чахсы тоғыс ўчўн, сыйых таа пирібізерлер.

Іди чоохтазалар, Николаев ахсын улуғ иде азып күлінчең.

— Нимедір зе?—нандырчаң.—Арса пирерлер дее. Сыйых чахсы тоғыс ўчўн пірілчең.

Сынап таа пиргеннер.

Хачан Суворовты армияа хатабох хығыртып алғанда, хан Пастағы Павел, полководецтең ниме киректір сағаа тіп сурған.

— Андағ ниме пар, пар, сірернің величествоңар,—нандырған Суворов.—Улуғ сурыныс пар минің.

— Чоохта.

— Кончанскайда, мині хадарып, пристав чуртаан,—чоохтапча Суворов,—позының тогызын, сі-

рернің величествоңар, чахсы итчең: письмоларымны хығырчаң, Питерзер хоптанчаң, Кончанскайдаң пасха пір дее чирзер позытпачаң. Іди тоғынған үчүн ағаа улуғ сыйых пирерге кирек.

Хан фельдмаршалның позына күлчеткенін сизінмеен паза Николаевке сыйых пирген.

ЎЗІНЧЫ ГЛАВА
ТЎГЕНЧЫ ПОХОД

Французтардың тоғыр Италияда орыстарның армиязы Австрияның армиязынаң хада чааласкан. Австриецуернің дее аразында геройлар көп полғаннар. Андаг даа ползa, орыстарның солдаттары олардаң махачы, күстіг паза чапчаң полғаннар. Прай чир үстүнде Суворовтың армиязы осхас чахсы армия чох полған.

Французтарны Италияда унада сабысхан соонда, Суворов приказ алған. Ол приказта Суворовтың армиязына, Альпа тағларынаң азыра Швейцариязар

парып, анда французтарнаң чааласчатхан орыс паза австриецтер армияларына полызығ пирерге чахылған.

1799 чылда күскүде читон частыг Суворов позының халғанчы походына чөр сыххан. Чолда парчадып исселер, Суворов полызыға парчатхан войсколарны французтар унада сабыстырлар. Тиріг, чіченц ниме чох, Чир-суунаң ырах, кізі иртчее дее чох тағларда Суворов улуғ армиялыг ыырчының алында чалғызан на халған.

Орыстарның армиязы хайди даа öл халар осхас полған. Че Суворов орыстар армиязын ал халған.

Пу книганың ўзінчі, халғанчы главазында син Альпа тағларындағы саблыг походтаңар, Суворовтың хайхастыг алыптарының махачызынаңар хығырарзын.

АЛЬПА ТАҒЛАРЫ

Альпа тағлары уғаа пөзіктер. Мында уғаа чікім тағлар, тӱбі көрінмес оймахтар. Мында кізі дее сых полбас хаялар паза тың сууласчатхан артастар. Мындағы тағларның тигейінде хар чатча паза соох, пус ла осхас, чил ӱбӱрче.

Альпа тағлары азыра, тӱбі чох оймахтарны паза табырах суғларны кизіре Суворов позының хайхастығ солдаттарың халғанчы походха апарған.

Солдаттарға походта уғаа сидік. Чил. Хар чаапча. Хомай кӱннер турчалар. Чол ырах, кізі чӧрбеен. Тағлар. Соох, солдаттар чолда астаң өзӧкчелер. Парчалар, тайлыхчалар, тӱбі чох оймахтарзар андарыл парчалар. Аар пушкалар сӧзірчелер, сооххa тооп парған, ағырығ арғыстарын чӱктенчелер.

Прай ла саринда ырчылар. Солдаттар пір верстача парчалар—чаа. Пазох көмес парчалар—чаа.

Орыстар армиязы тағлар паза ыырчылар өтіре парчалар. Альпа тағларындағы походты иртірчелер.

Солдаттарға походта аар урунча. Чарым чолға читкенде полктарның пірсі сыдаспин салған.

— Хайдағ чирзер сух салдылар пісті,—хысхырысчалар солдаттар.—Мыннаңар парбаспыс!

— Суворовтың сағызы сых партыр!

— Нандыра! Айланыңар! Нандыра!

Полксар Суворов ойлат килген.

— Чахсы,—чоохтан салған фельдмаршал.—Парыңар. Маған андағ солдаттар кирек чоғыллар. Сірер орыстар нимессер. Парыңар.

— Іди хайди за—орыстар нимессер!—хысхырысчалар солдаттар.

— Орыстар хайдағ даа сидіктерні сыдасчалар. Орыстар пір дее нимеден хорыхпинчалар!—нандырча Суворов.—Анымчохтар.—Адын айландыра тартып, пір дее ниме чоохтанмин, тағзар пастырча.

Солдаттар ах-тик ле турчалар. Мындағ ниме пол парар тіп сағынмааннар.

— Харындастар!—хысхырыбысхан кем-де.—Хайдағ ниме полчан ол, а? Харындастар! Піс орыстар нимеспіс пе?!

— Орыстарбыс! Орыстарбыс!—табыстар истіліс-челер.

Солдаттар суулас сыхханнар, хыймырасчалар,

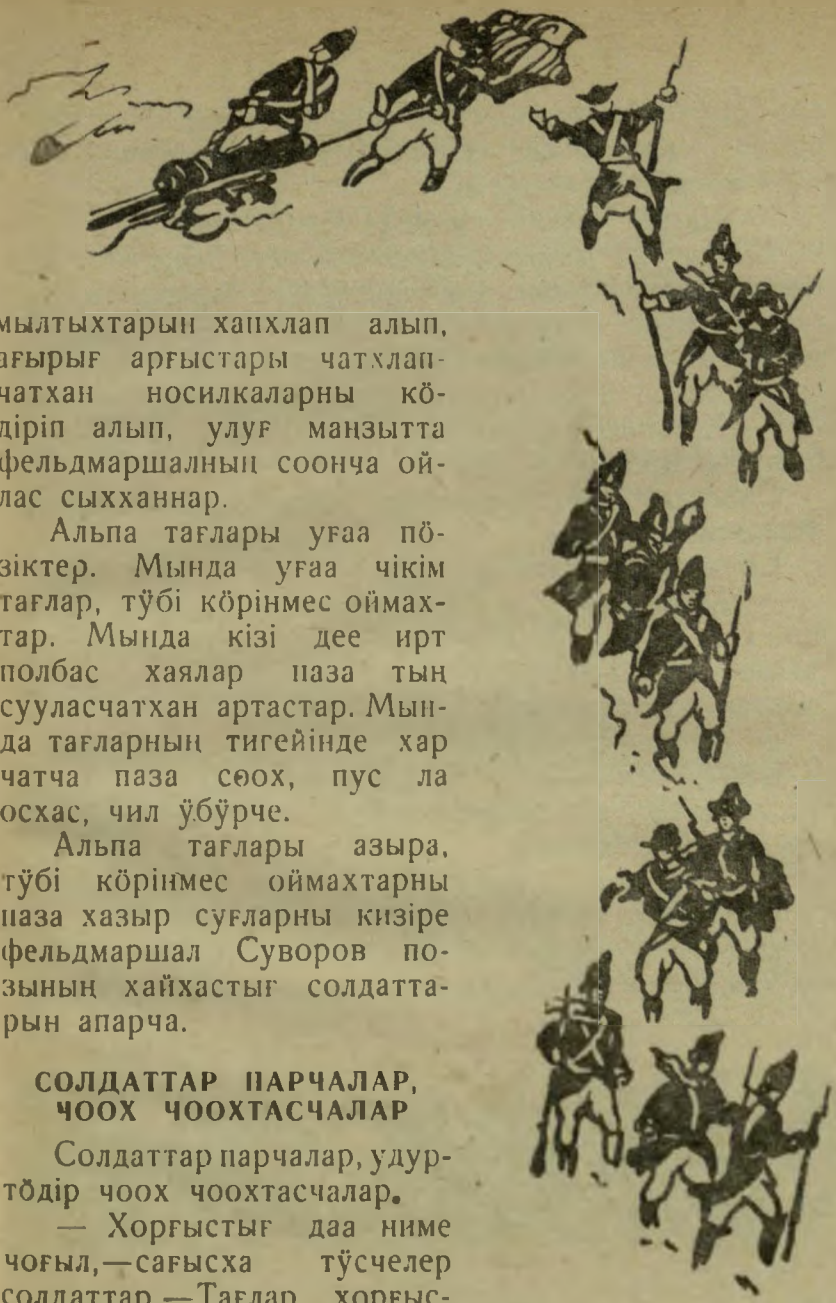

мылтыхтарын хапхлап алып, ағырығ арғыстары чатхлапчатхан носилкаларны көдіріп алып, улуғ манзытта фельдмаршалның соонча ойлас сыхханнар.

Альпа тағлары уғаа пөзіктер. Мында уғаа чікім тағлар, түбі көрінмес оймахтар. Мында кізі дее ирт полбас хаялар паза тың сууласчатхан артастар. Мында тағларның тигейінде хар чатча паза сөох, пус ла осхас, чил ўбўрче.

Альпа тағлары азыра, түбі көрінмес оймахтарны паза хазыр суғларны кизіре фельдмаршал Суворов позының хайхастығ солдаттарын апарча.

СОЛДАТТАР ПАРЧАЛАР, ЧООХ ЧООХТАСЧАЛАР

Солдаттар парчалар, удуртөдір чоох чоохтасчалар.

— Хорғыстығ даа ниме чоғыл,—сағысха түсчелер солдаттар.—Тағлар хорғыс-

тыг ниместер. Французтар хоргыстыглар. Піс өлзебіс тее, ыырчыныц на холынан өл халарбыс.

Анчада кинетін не...

— Чаага! Чаага! — команда истіле түсті.

Солдаттар тагдағы чолча аар-пеер пырлаза түстілер, піреезі чалым хая кистінзер, хайзы оланай хая кистінзер ойласчалар. Чатхлабыстылар. Ыырчыны сахтапчалар. Мына французтар чиде түстілер. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та!—прай хыринан истілче.

— Харындастар, хорыхпанар! Ура! Пик турынар, харындастар!

Солдаттар пик турганнар. Французтар нандыра ойласханнар.

Солдаттар парчалар, удур-төдір чоохтасчалар.

— Хоргыстыг даа ниме чогыл,—сагысха түсчелер солдаттар.—Французтар хоргыстыг ниместер. Таглар хоргыстыглар. Піс өлзебіс тее, таглардан, соохтан өл халарбыс.

— Анчада кинетін не...

Хазыр чил ойнап, толгалып ўр сыххан. Соох, пус ла осхас, чил хайнап сыххан. Таг ўстўнең хаялар ойлас сыхханнар.

— Хайраллан! Хыя тур!—команда истілче.

Солдаттар тагдағы чолча аар-пеер пырлаза түстілер. Піреезі чалым хая кистінзер, хайзы оланай хая кистінзер ойласчалар. Чатхлабыстылар. Сахтап-

чалар. Хаялар хыриларынча ойлаза халдылар. Тигір аяс парыбысты. Чил сым пол парды.

Солдаттар парчалар, удур-тӧдір чоохтасчалар.

— Хорғыстыг даа ниме чоғыл,—сағысха тӱсчелер солдаттар,—французтар хорғыстыг ниместер. Тағлар хорғыстыг ниместерӧк. Піс ӧлзебіс тее, астаң астаң, ӧзӧгіп ӧл халарбыс.

Мына чічең ниме тоозыл парды, пір ниме дее халбады.

Солдаттарның кӧӧ тӱс парды. Харахтарын тӧбін тӱзірібістілер. Парчалар, солдаттарның пастары тӧбіп тӱс партыр.

Анчада кинетіп не...

Пістің тус чаа тузы,—

кемнің-де табызы сарын пастабысхан,—

Амырдаң ырах тургызылған.
Ой лю-ли, ой лю-ли,
Амырдаң ырах тургызылған.

Сарын пасталарынаң, солдаттарның көннілері кӧдіріл килген. Хурларын тыыда тартыбысханнар. Ӧрінісчелер. Парчалар. Солдаттар пастарын чоғар кӧдірібіскеннер.

Суворов чалаң ат ӱстӱнде одырып көрче, ӧрінче.

— Харындастар!—хысхырча Суворов.—Піске Альпа таглары хорғыстыг ниместер. Піске хости фран-

цузычахтар хорғыстыг ниместер. Нимедір піске астаң астас, өзөгіс, хомай күн, хачан орыстарның войсколарында солдаттың көңні түспинчеткенде.

— Ура!—тіп хысхырып нандырчалар фельдмаршалның сөстеріне.

Пазох сарын чайыл сыххан:

Андағ пастағчынаң хада
Чир үстүнде прай нимені утарбыс,
Ой лю-ли, ой лю-ли,
Чир үстүнде прай нимені утарбыс.

Парча. Парча. Парча. Тағлар тигейлерінче, харасхы оймахтарча, пулут, тубан аразынча, хомаї даа күн полза, пір оймахтаң пасха оймахха, пір чалым хаядаң пасха чалым хаяа. Парча. Парча. Парча. Россияның армыязын тохтат полбассың. Солдаттар пөзік тағлар, ыырчылар өтіре иртіп одырчалар. Альпа тағларынча поход итчелер.

ХАРА ПУЛУТ

Сен-Готарда. Ніскечек, хойрых, сар азах чолы парча ол пөзік пилзер. Ол тағның архы саринда наа тағлар, наа чолычахтар, наа түбі чох оймахтар, хазыр суғлар.

Сен-Готард орыстарның чолында чағын кірчее чох пил полып турыбысхан. Ол пӧзік пилде француздарның армиязы, чолны тулғабызып, орыстарны хадарча.

Аны холға алар ӱчӱн, солдаттар ікі хатап атакаа чӧргеннер, ікізінең нандыра сӱрдіргеннер.

Суворов ӱзінчізін штурмға парарға приказ пірібіскен.

Фельдмаршал ыырчыны ибіріп аларға солдаттар турғызыбысхан. Оларнаң устирға позының иң не хыныстыг чиит генералын, князь Петр Багратионны турғыс салған.

— Че, худай полыссын,—Суворов оларны кірестебіскен.

Ыырчыларның кистінең кірер ӱчӱн, солдаттар, Сен-Готардты ибіріп, чалым хаядаң хаяа чарбанып сыхчалар. Олар тасхылның хырына сых таа парған полғаннар, че оларны французтар кӧр салғаннар.

Французтар оларны тың атхлап сыхханнар. Орыстарны тохтадыбысханнар. Атака пазох нимее чарабин парған. Багратион нандыра түзерге приказ пирібіскен. Солдаттар чікім, чалым хаяларча нандыра түсчелер. Маңзырабинчалар, пілінчелер—Суворов оларны махтабас.

Сыннаң даа. Фельдмаршал, шляпазын суурып алып, пулғанча, Багратионға ниме-де тіп хысхырча. Суворовтың пазындағы кизек сазы ла иленнепче, фельдмаршалох чіли тарынчатхан осхас.

— Табырах, табырах түс!—хысхырча Суворов, позы, тізең, харалчатхан тигірзер көзітче. Солдаттар көрчелер—таглар кистінең Сен-Готардсар хара пулут чылып одыр. Ол пулутты Багратион көрібөкче, че андаг даа ползa, солдаттарны маңзыратпинча. Хара пулут чалым хаяларны, таглар пастарын прай туу чаап парыбысхан, орыс солдаттарын чазыр парыбысхан.

— Ам пулут аразында өл халарлар, өл халарлар,—ачырғанча Суворов.—Эх, уғаа майың, Багратион войсколарны мин чіли ал чөр полбинча!

Фельдмаршал ачырғанча. Нинче-нинче минута сахтады:

— Кирек хайдағдыр, князь Петр айланды ба?

— Чох, ам даа айланғалах,—искірчелер Суворовха.

Пазох нинче-нинче минута ирт парды.

— Кирек хайдағдыр, айланды ба?

— Чох, фельдмаршал.

Отысча минута ирт парған, анчада кинетін не анда, тасхылның иң не пазынзар, тигейніц хыринда, хазыр мылтых атыстары, тигейдегі сым-сырых турған амырны солдаттарның хулахтарына хачаннаң таныс „ура“ табыстары сайбабысханнар.

Суворов китене турыбысхан.

Тағ ўстўнде—Ура! Ура!—истілче.

„Багратион полчаң ма!"—киртінминче Суворов. Киртінерге дее сағынза, киртінері сидік!

Ол туста хара пулут тағлардаң ирт чөрібіскен, ойымнарзар айлана халған паза Суворовтың алнында Сен-Готардты азыбысхан. Фельдмаршал көрібіссе—сыннаң даа: тағ ўстўнде Багратион позының солдаттарынаң хада.

— Алнызар!—хысхыра тўскен Суворов.

Солдаттар ырчының хамаана орта атакаа пар сыхханнар. Французтар ікі хыринаң ўстўнең, алтынаң хыстыр салғаннар. Сыдас полбааннар. Французтар тизіп ойласханнар.

Суворов Сен-Готардха сығып алған, бірінче.

— Іди оларны! Орта!—чоохтан турча.—Ырчы сахтабинча. Сын, тізең, пөзік тағлар кистінең, хойығ ағастарның ол саринаң, болота, суғ, палғас кизіре, пулут ўстўнең аның пазына хар ла чілп көні сегір.

Ура! Сап! Чыданаң сас! Хылыснаң кизе сап! Іди аны! Маңатсың, князь Петр!—Суворов Багратионзар айлана тўскен.—Ээ, чох, көрчем, пістіңнер чілп итчезің!—анаң чиит генералны охсаныбысхан.

АЙНА ТАХТАЗЫ

Сен-Готардты иртіп, орыстар Рейса тіп суғ ахчатхан тирең өзенге тўс килгеннер. Хазыр Рейса табырах ахча, көбіктенче, пулбырапча, пөзік чарларға аның изіннері теепчелер, прай ибіре суулап, кўзўреп тур. Ибіре тағларда аның суулааны он хати тың яңыланча.

Мында чол парчатхан кізее хорғыстығ, аннарға даа хорғыстығ, пу тирең өзензер хустар даа асхынах учух килчелер.

Рейсаны кизіре, пөзии отыс метр, таснаң иділген ніскечек тахта салыл партыр. Пу тахтачах суғның соолапчатханына тітірес турча. Тирең өзеннің үстүнде хорғыстығ турча.

Чабал чирлер пу. Айна тахтазы—орыстарның алнында.

Французтар тахтаның ортызын тарнаң чара саптырып, постары Рейсаның ол саринда чатхлабыстырлар.

Пастағы махачы ооллар тахтазар ойласханнар, оларны мындох французтарның ухтары түбі чох өзензер түзірглебіскен. Пазох наа геройлар ойласчалар. Тахтаның талалған орнына читтілер. Аны кизіре сегір полбайдағ. Тохти түскеннер. Орыс геройларын французтарның чапчаң атығчылары пазох атхлап салдылар. Пазох наа отряд ойлап килді. Пазох өлчелер.

Атака тохтап парды.

Суворов, казактар адына мүніп алып, тахтазар, солдаттарзар, ыырчыларның чарынзар көр турча. Сизінче: солдаттар нинче дее чүгүрзелер, тахтаның талалған орнын тыхтабаанда, ол саринзар кис полбастар. Фельдмаршал көрзе, чолдаң чүс метрче орында ноо-да нимее иділген сарай турча. „Сарайны саябызып, төгелерін піріктіре палгабызып, тахтаның та-

лалых орнынаң кизіре салыбысса чарирчых“,—сағынча Суворов. Аны ла сағынчадып, көрібіссе—солдаттар аразынаң ніскечек, садыра сырайлыг солдат сых килді, арғыстарынзар хол саапча, позы сарайзар ойлапча. Солдаттар аның соонча ойласчалар, хыр үстүне сығып, сарайның төгелерін ходырчалар. Суворов оларзар көрче, көрзе: ніскечек солдат хурын сисче. Аның соонча пасхалары суурчалар. Палғабыстылар, төгелерні солдаттар хурларнаң чахсаан тартыбыстылар, көдіріп алып, тахтазар апарчалар.

„Хыйға пас“,—сағынча фельдмаршал ніскечек солдаттаңар. Суворов солдаттарның махачызына өрін тур.

Солдаттар тахтадаң тиңнес пардылар. Чиң, чиңі—сыыласчалар французтарның ухтары. Махачы ооллар төгелер кистінде чадыбыстылар. Сахтап алдылар. Пазох тур қилділер. Че прайзы турбин салдылар. Чарымы өл халды. Ніскечек солдат, тізең, тур килді.

Солдаттар пір, ікі хаалаг пастылар, пазох французтар ухтары. Пазох солдаттарның чарымызы чат халды.

Пазох атчалар. Көрзелер үс ле кізі тіріг халтыр. Пазох аттылар—ікі ле кізі халды. Пазох—пір ле кізі. Суворов көрзе: ніскечек солдат ла халтыр.

Солдат аар төгелерні көдір полбас. Чадыбысты, төгелерні алнынзар чылдырарға харасча. Прай күзін салып, төгелерні алнынзар чылдырча, төгелері салаа ла—пір харысча ла чылдылар. Пазох күстенче—пазох пір харыс.

— Герой! Маңат!—тыстанмады Суворов.—Геройға полызыңар!—хысхырча солдаттарға.

Солдаттар полызарға ойласчалар. Ойлас киліп, төгелерні хаап алып, тахтаның талалых орнынзар салчалар. Солдаттар тахтазар ойлас килділер. Күзүрин

түсті, палғаан төгелер талалых тахта кизіре чадыбыстылар. Солдаттар нандыра ойлазыбыстылар.

Суворов көрзе, ніскечек солдат ам даа тахтада турча. Төгелер үстүнде турча, позының арғыстарынзар айланып алып, хол саапча. Солдаттың тары чилге чалбастан турча, хызыл арах сибірек састары чалбаңнасчалар.

Хазыр Рейсаның көбіктері, тамчылары солдатха чачырапчалар.

Фельдмаршал геройны паза көрбеен. Суворовтың харағының алнында солдаттар арғалары чохырал сыхханнар. Солдаттар тахтазар хазыр күснең кір сыхханнар. Солдаттар салғах чіли чайхала түскен. Мына, пастағылары суғның оң сариндалар. Мына, солдаттарның, утып алып, „ура" тіп хысхырысчатханнары өзенге толча. Француздар, тизіп, нандыра ойласчалар.

Чаа тохтап парған. Айна тахтазы соонда халған. Войсколар тынанарға турыбысханнар.

— Геройның ады кемдір?—ніскечек солдаттанар піліп аларға харасча Суворов.

— Мохов, Кирилл Мохов, фельдмаршал. Апшеронскай пехота полкының солдады, капитан Луковтың ротазынан.

— Махачы! Махачы!—чапсыпча Суворов.—Суғ кисчең тахта ит салған. Алып! Махачы! Хығырынар пеер махачы солдатты!

— Мохов! Мохов!—хығырчалар солдаттар.

Мохов нандырбинча.

Солдат түбі көрінмес оймахтың түбінде чатча. Испинче. Көрбинче. Солдатты андар француздарның ухтары андарыбысханнар. Тасха түзіп, өл халған. Солдаттың махачы чүрее паза саппинча.

Солдат өл халған, сабланызы, тізең, халған.

Солдаттар чыылызып алчалар, чааларны, походтарны, Айна тахтазын сағысха кирчелер. Айна тахтазын сағысха кирзелерөк, Моховты сағысха киріп, аннаңар чоохтасчалар:

— Мохов полбаан полза, ол полбаан полза—піс анда утыс көрбесчікпіс. Чахсы сөс паза улуғ алғыстас ағаа.

ГЕНЕРАЛНЫҢ ПОГОНЫ

Войсколар парчалар, олар наа тағларны, наа хырларны асчалар. Олар Муттенскай ойымға түс килгеннер,—мында олар хомай хабар исчелер: Суворов полызыға парчатхан полктарны ыырчы унада саабыстыр.

Французтарның полководезі Массена ам өөн күстерін Суворовтаң тоғыр тастабысхан. Күс тиң нимес. Массенаның солдаттары Суворовтинаң төрт хатап көп, іди дее полза, Суворов атаканы пурун пастирға чаратхан.

Орыстар французтарға тағдаң на ойласчатхан хаялар чілп атыхханнар. Апшеронскай паза Азовскай полктар, генерал Грековтың казактары ыырчаа улуг күснең кіре салғаннар, ағаа сыдас полбин, французтар тизіп ойласханнар.

Массена позының войсколарының аразында аарпеер ле сабылча, хысхырча, тохтадарға харасча. Пір дее нимс полыспинча. Французтар постарын постары пасхлап тисчелер. Массенаны позын солдаттар аразына хыс салғаннар.

— Тохтанар! Тохтаңар!—хысхырча генерал.

Прайзынаң хада французтарның рядына кире капрал Махотин кире ойлап парған. Көрче—генерал ат үстүнде. Махотин Массеназар чағдырға күстенче. Чағдап киліп, Массенаны ат үстүнең аңдара тартча. „Но, харындас, ам миңнең ос полбассың. Ам мин сині холтых алтына!“ Өрінче Махотин, ол арада көрзе ырчының чыдазы тумзығының алнында. Французтар солдадының хайзы-да позының генералына полызыға сегірібістір. Махотин чыданы хыя сабысхан, французты аңдарып алып, прикладнаң чоо сабысхан. Пазох Массеназар ойлап сыххан. Анзы пазох ат үстүнде. Капрал пазох генералзар сегірген. Холларынаң иңніне тыныбысхан. Холы чылбырахтан чөрібіскен. Массена адын шпоранаң сабысхан. Ады генералны хазыр харбазығ аразынаң сығар чөрібіскен.

— Тут! Тут аны!—хысхырча Махотин.

Хайдаң тут халарзың! Массена чилдең дее табырах ойлатча. Капрал турча, аның соонча улуғ ачырғаснаң көрче. Турча, позының холында генералның погонын даа тудын салғанын пілінминчә. Холызар көрібіскен—сынаң даа погон.

Массенаны позыдыбысханнаңар Капралға уядыстығ пілдір парған. Погоннаңар пір дее кізее чоохтабасха чарат салған.

Че чаа тоозылған соонда, тыстан полбин, чоохтаныбысхан.

— Син геройзың, ноза!—хысхырысчалар солдаттар.

Чапсысчалар, солдаттар генералның погонын көрчелер. Анаң турып алғаннар, парып, постарының командиріне чоохтабысханнар, командир—генералға, генерал—Суворовха.

Ікінчі күнінде, прай войсколарның алнында фельдмаршалның Махотинге офицер ады пирілчеткен приказын хығырғаннар.

— Ура Махотинге!—хысхырысчалар солдаттар. Постарының харындазы офицерге сых парғанына өрінісчелер. Офицерлер, тізең, төбін көрглепчелер—өрінминдеечелер, күліспиндеечелер. Олар ачырғанысчалар.

Приказ хығырған соонда, офицерлер постарының аразынаң поручикті, капитанны паза полковникті таап, Суворовсар ысханнар.

— Іди хайди за, сірернің сиятельствоңар, хайдағ ниме иткен ӱчӱн?—чоохтапчалар офицерлер.—Көрдек аны, генералның погоны. Массенаны тіріге тут килген полза, анда пасха поларчых.

Суворов офицерлерзер көрібіскен, поручикті салаазынаң позынзар хығырып алған:

— Капитан поларға хынчазың ма?

Поручик андағ сурыға хайхап парған, сағынча: кинетін Суворов сынғаң даа капитан идібізер.

— Ағаа сірернің хынызыңар полза чарир,—чоохтаныбызып, мөкейче.

Суворов капитанны хығырып алған:

— Полковник поларға хынчазың ма?

— Хайди хынмачаң, фельдмаршал!—пандырған капитан, позы ідӧк мөкейібіскен.

Суворов полковникті хығырып алған:

— Генерал поларға хынчазың ма?

— Сурынарға чаратпинчам. Прай ниме худайдаң паза сірердең полар,—харға чіли хысхыра тӱскен полковник.

— Парыңар, маған Массенаның ікінчі погонын ағыл пиріңер—анда мин сірерні өскірербін,—чоохтан салған Суворов.

Офицерлер ах-тик пол парғаннар. Айлана тӱскеннер. Чӧрібіскеннер.

Суворов, тізең, оларның соонда ўр амырап полбаан.

— Хайдағ ниме ўчўн!—хысхырған ол.—Ишь син! Солдаттың махачызы ўчўн—ана ниме ўчўн.

КАПИТАН СМЕЛАЙНЫҢ РОТАЗЫ

Полған на чаалызыг соонаң Суворов хайдағ войсколар пурнада чааласханнар, хайзы прайзынаң маңат харбасхан тіп сурчаң.

Сен-Готардты чаалап алған соонда ідөк полған.

— Пар, піл кил,—Суворов позының адъютантын ысхан.

Адъютант ўр чөрген, сурғлағлаан, пілерге харасхан, че нимее чарабаан. Хайзы чоохтапча—апшеронецтер, пасхалары—азовецтер. „Багратионның солдаттары",—чоохтапчалар ўзінчілері. „Чох, Грековтың казактары",—чоохтапчалар төртінчілері. Суворовтың ысхан кізізі прай войсколарны көрглеп чөрче, че сын нимені піл полбинча. Прайзы хыр ўстўнде полғаннар.

Кинетін адъютантты хайдағ-да солдат хығырып алған:

— Орта пілерің килче бе?

— Табырах чоохтадах!

— Капитан Смелайның ротазы, ана кем пастағызы полған,— нандырған солдат.

— Капитан Смелайның ротазы,—искір пирген адъютант Суворовха.

— Так, маңаттар!—чоохтан салған фельдмаршал.

Айна тахтазынаң кискен соонда, Суворов пазох кем пастағызы полғанын піліп аларға хынған.

Адъютант пазох войсколар аразында илееде ўр чөріп айланған, искірген:

— Капитан Смелайның ротазы, фельдмаршал.

— Маңат ооллар, геройлар!— махтаан Суворов.

Массенанаң чааласхан соонда, фельдмаршал геройларны піліп аларға пазох хынған.

— Капитан Смелайның ротазы,—нандырығ искен сурыға.

— Хайдағ махачы ротадыр!— чапсыпча Суворов.

Капитан Смелайны позынзар хығыр килерге приказ пирібіскен.

Аны кілеп сыхханнар. Көрзелер Суворовтың армиязында капитан Смелай, аның ротазы чогыл паза хачан даа полбиндыр.

— Аа син, уяды чох!—тарышыбысхан Суворов.

Адъютантты хығыртып алган:

— Син ноға чой ниме искірчезің!

— Хайди—чой ниме!—хомзын парған адъютант.—Мин, фельдмаршал, солдаттарзар чөргем. Олар хачан даа чойланмастар. Сен-Готардта даа, Айна тахтазында даа, Массенанаң даа харбасханда—прайзында капитан Смелайның ротазы алнында полған.

— Аа, ана хайдағ нимедір!—күлін салған Суворов.—Че, пар, пазох солдаттарнаң чоохтас кил.

Адъютант солдаттарзар ойлап килген:

— Роганар хайдадыр? Капитан хайда?

— Капитан чох таа полар неке,—нандырчалар солдаттар,—рота за пар. Ноға чох полчаң, пар! Ол Апшеронскай пехотнай полкта даа, Азовскай гренадерскай полкта даа, князь Багратионның бригадазында даа, генерал Грековтың казактарының аразында даа пар,—санапчалар солдаттар.

Ол нимені истіп, адъютанттың сырайы сөө тартыл парған—солдаттар хайдағ нимее чарабас ниме чоохтапчалар!

Оланай ла кирек полған. Сен-Готардта хайдағ войсколар алнында, хайзы соонда полғанын пілчее чох полған. Андада, хыранда полктар, роталар прайзы аралас парганнар—прайзы алнындалар. Ана ол туста солдаттарның хайзы-да капитан Смелайданар сағынып алған. Ол ниме солдаттарның хылығына кірген. Аның соонда олар иң махачыларын ол атнаң адачаннар. Соонда ол ат солдаттарға сиип парған.

Апшеронецтер махачы чааласчалар.

— Ол капитан Смелайның ротазы, ноза!—хыс-хырча солдаттар.

Азовецтер махачы чааласчалар.

— Смелайның ротазы!... Смелайни!.. Смелайни!...—табыстар истілче войскода.

Багратионның гренадерлары алай ба Грековтың

казактары махачы чааласчалар, солдаттар пазох постарының ондайынча:

— Смелайның ротазы. Ағаа махтағ, ағаа сабланыс.

Солдаттарнын сағынып алған нимезі Суворовтың хылығына кірген. Ол солдаттарох чіли пол сыххан. Иң хоргыстығ нимее кемні ызарға киректеңер чоох пасталза, ол тіченң:

— Иң махачыларны ызыңар.—Алыптарны. Солдаттарның капитанының ротазынаң ысса чахсы поларчых.

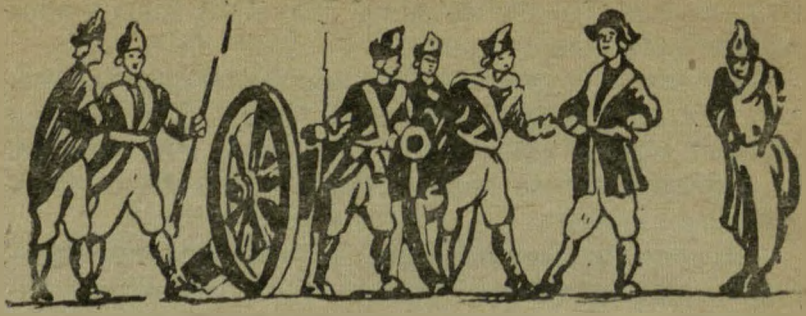

НАА ӧДІКТЕР

Чолда солдаттарның кип-азахтары прай талал парған. Мундирлерін талап салғаннар, тағдағы хаяларға ӧдіктерін чырт салғаннар. Солдаттар сооххa тоон сірлесчелер. Хончатсалар, от хыринзар хыстынысчалар, тоон парған холларын, арғаларын чылытчалар.

Прохор Грушаа даа пасхаларынаң чахсы нимес. Мундир—илгек осхас. Ӧдіктернің ултуңнары чоғыл. Солдаг чалаас азахнаң хаяларға пасча, аның азахтарына хаялар хазалчалар.

Прохор азахтарын сӱбӱректернең сарып салча. Пір верста парча, сӱбӱректері — суғ ла. Мундирін сала-пула тағырап алча. Иирзер—пазох хабырғалары көрінче.

Солдат иреелен парған: чуртас хомай, тың ачырғанча.

Груша хайдар-да чіт чӧрібіскен, тынанчатхан туста көрзелер, солдат чоғыл.

— Эх, а! Пірее чирде хыя пазыбызып, тӱбі чох оймахсар тӱс парған полар,—худайға пазырчалар солдаттар.

— Иртен, тізең, Прохор чиде тӱскен. Арғыстары

көрзелер—Грушаны танычаа чоғыл. Оларның алнында сіліг солдат турча. Наа мундир, ӧдіктер нап-наалар.

Мундир паза ӧдіктер француздарни.

Солдаттар мундирін тутхлапчалар. Ай мундир! Сикпеннің халыны чарым ілігче. Вата хоза салылтыр.

— Азааң кӧдір, азааң!—сурынчалар солдаттар.

Прохор азахтарын кӧдірче. Но, хандыра ӧдіктер. Хур итчең туупнаң тігілтір, ултуннары молат ла осхас, тимір сабыл партыр.

— Хандыра кип-азах!—чапсысчалар солдаттар.—Андаг кип-азахтыг хаяларча, соохта ӧлгенче дее чӧрчет.

— Хайдаң алғазың?—хысхырысчалар.

— Французтар аразында арғыстар таап алған поларзың.

— Хазине таап алған,—хатхырысчалар солдаттар.

Прохор чоохтапча, французтарның лагерьінзер чӧрген, андар чызын киліп, часовойны ӧдір салған—аның кип-азаанаң пайып парған.

Солдаттарның істілері кӧйібіскен. Ікінчі хараазында нинче-нинче солдат чӧр сыххан. Че нандыра пір дее кізі айланмаан. Французтар кӧп арах хадарығчылар турғызып, андар килген орыс солдаттарын прайзын атхлап салғаннар.

Іди Прохор Груша чалғызан на французтарның кибінең чазанып алған.

Пір, ікі кӱн ирт парды, че солдатха уядыстыг по-

лыбысхан. Пос чонының аразында пос кізізіне дее төөй пілдірбинче. Оланай петухтар аразында тізі павлин не чөрчеткен осхас.

Грушаа чылыг даа чылыға, чахсы даа чахсаа төөй нимес. Французтарның даа кибі, чахсы туупнаң даа тігілген ödігі анының хылығына кірбинче. Ол кип-азахтарын арғыстарына пир сыххан: пірсіне ödіктерін, ікінчізіне кибін.

Солдаттар хынминчалар, албинчалар.

— Син тахпазың, синөк кис чөр,—нандырчалар Прохорға.

Солдаттар ағаа тарынминчалар, істілері көйбинче, постарынын арғызының аарлыг кип-азаан аларға уядыстыг. Грушаа, тізең, солдаттар ағаа хынминчатхан осхас, пу чабал мундир паза ödіктер ӱчӱн аарлыг арғыстарын чідірчеткенге төөй пілдірче.

Пазох пір кӱн ирт парды. Груша французтардаң ал килген кип-азаан харғапча. Мундирін суурыш алған, ödіктерін суурглабох алған, пагнаң палған тӱбі чох оймахсар кире тастабысхан.

Солдаттар Прохор Грушаның іди полғанын улуг сууласнаң ӱзӱргеннер.

— Аалыг,—теен хайзы-да.

— Эх, син, кӱске арыгы,—хысхырчалар ағаа солдаттар.—Орта иткен. Маңат Груша. Ол прайзох чіли чөрерге сағынча.

— Маңат!—чоохтаан хыр сағаллыг капрал.—Прохор көмес маңзыраан даа полар, че, сизін көрзе, анын сағызы солдатти осхас.

ЧАГ

Походта солдаттар özökчелер. Сухарьлары, хомай кӱннерде öл пол парыш, чызыглап парған. Швейцарияның ааллары арамнар паза анда чох чур-

тапчалар. Аттарын чіпчелер, ойымнарда оттар тамырлары хасчалар. Хачан ат иді паза от тамырлары тоозыл парғанда, ат теерілері чіп сыхханнар.

Соонаңар солдаттар өзөгіп, түреп парғаннар. Хурларын тыыда, халғанчы ўттеріне читіре тарт салғаннар. Парчалар, улуғ тынчалар, ўгре хайди чыстанчатханын, тіс аразында каша хайди хайылчатханын сағысха кирчелер.

— Пір булка даа халас полчаң полза!—улуғ тынчалар солдаттар.—Көмес тее чағ полчаң полза!

Кинетін тағ аразында пір турачахтаң солдаттар сынап чағ таап алғаннар. Кічичек ле чағ, кізі аязынча ла полар, солдаттар аны ибіре турғлап алып көрчелер. Харахтары чылтырасчалар, тумзухтары тарбайысчалар.

Солдаттар, чағны ўлезерге чөріп, кинетін сағысха тўзібіскеннер: хайди ўлесчең зе—пу чағны пір дее кізі чіп алза чарирчых.

Солдаттар суулаза тўскеннер.

— Че сиребей хабаалар,—чөп пирчелер піреелері.

— Кем пастап көр салған, ол кізі чізін,—тіпчелер пасхалары.

— Чох, чарабас,—прайзына, прайзына читсін,—хысхырча ўзінчізі.

Солдаттар сарысчалар.

Кинетін кем-де чоохтанча:

— Харындастар, мин піди сағынчам: чағны Суворовха пирібізеңер.

— Орта! Суворовха! Суворовха!—табыстар истіячелер.

Солдаттар Суворовтың адъютанты Прошканы хығырып алғаннар, ағаа чағны пиріп, фельдмаршалға пирерге чахааннар.

Солдаттар бірінісчелер. Прошка даа өрінче. Чағ нинче күнге чидерін сағынча. Чаратча: күнде пір ілігдең кизіп азыраза, пір неделяа саңай ла полар.

Прошка Суворовсар чиде түскен.

— Чағ?!—чапсып парған ол.—Хайдаң алғазың?

Прошка солдаттаңар чоохтап пирген. Солдаттарның сыйығы тіпче.

— Олғаннарым, алыптар!—Суворовтың харахтарының чазы сыхча. Анаң Прошказар айлана түзіп, кинетін хысхыр сыххан:—Ноға алғазың! Кем аларға чоохтаан сағаа? Солдаттарға ат теерізі, маға, тізең, чаг...

— Олар солдаттар, нөза,—арачыланча Прошка.

— Ниме солдаттар?..—амырабинча Суворов.—Маға солдат позымнаң даа аарлыг. Амох пар, чағны пандыра апар пир. Алғыстас пир. Солдаттарның азахтарына пазыр.

— Олар постары ысханнар,—таласча Прошка.—Оларға ая чалбағынча чағ ниме полчаң! Оларға пірер хатап чалғырға даа читпес. Көрчезер олар нинче, чағ, тізең, пір ле кізее чидер.

Суворов чағзар көрібіскен. Сыннаң даа кічіг кизек.

— Чахсы,—чаратча Суворов.—Андағда санитарлар палатказынзар пар, палыглыгларға апар пир.

Че Прошка пазох таласча.

— Палыглыгларға?! Олар чағны ниме идерлер? Оларға өлерге кирек!

— Уяды чох сағыс!—хысхыра түскен Суворов, позы сымыхсар холын сунча.

Прошка көрзе, кирек хомай тоозылғадаг осхас. Чағны хаап алып, санитарлар палатказынзар ойли халған.

Ікінчі күнінде солдаттар Прошкаа урун парғаннар.

— Че, чағ хайдағдыр?—сурчалар.—Фельдмаршал чеен ме? Ниме чоохтаан?

Мында Прошка ахсын азынарға чөргенде, аннаң хости Суворов тура түскен.

— Оолларым!—тапсапча.—Алыптар! Уғаа чахсы чағ. Кічігдең сығара андағ чағ чібеен полғам. Алғыстас сірерге апсахтаң!—позы солдаттарзар тізекке түсче.

Прошка, аны көріп, чапсыпча, харахтары хамахтарынзар сыхча. Солдаттар, тізең, күлінісчелер, фельдмаршалға честь пиріп, айлана түзіп, постарының ротазынзар парчалар.

— Хылығына кіртір,—чолда сыбыразып ала парчалар.—Көр хайди алғыстады. Чағ—ол андағ ниме, фельдмаршалға даа харығ полбас.

«КӦРЧЕМ!»

Капитан Луковтың ротазы ыырчыларнаң чаалазыгда прайзының соона халган. Чаа тоозылган соонда рота, палыглатхан аргыстарын алып алып, ӧӧн кӱстерні сӱріс сыххан.

Солдаттар тӱбі чох оймах хырынча парчалар паза сарсых азах чолынча пір верстача субалысчалар.

— Соона халба, соона халба!—хысхырча Луков. Палыглыгларны алнынзар!

Палыглатхан аргыстарын алнынзар агыл килгеннер.

Рота ікі верстача парыбысхан. Харасхы полыбысхан. Чил ӱбӱр сыххан. Хар чаап пастаан. Хазыр пораан кӧдіріл килген.

Солдаттар пір час парчалар, ікінчі чазын парчалар, ӱзінчізін парчалар. Капитан Луков алнында от

көйче, арса, тіп харапча. Че ибіре хап-харасхы, пір дее ниме көрінминче. Харлығ пораан харахты туу чаапча. Хазыр чил солдаттарның таарларын хазыра саапча, мойдырыхтарынаң көгенек алтынзар хар ӳрче, холларын паза сырайларын соох өртепче. Солдаттар парчалар, тайлыгып аңдарылчалар, сӳрнікчелер. Тыын парған азахтары чадап ла хаалапчалар. Солдаттарның хаалағлары майыннаң майың на полып одырчалар.

— Соона халба! Соона халба!—хысхырча Луков.

Пазох пір час ирт парды. Мына, солдаттарның кӳстері тоозыл парды. Турыбыстылар. Чоо даа сабыс—паза алнынзар парбаспыс! Солдаттар хаяларға одырғлабысханнар.

— Алнынзар! Алнынзар!—ӳні харылғанча хысхырча Луков.

Че солдаттарны хатап азахха турғысчаң кӳс чогыл. Луков майых парған, пазох харасхы чирзер көрче—от көйчеткені пір дее көрінминче, позы хая ӳстіне одырыбох салды.

Кинетін:

— Көрчем! Көрчем!

Капитан тырбаңни ла түскен. Солдаттар тырбаңназох түскеннер. Көрчелер: палығлыг солдат Иван Кожин, носилкадаң тур киліп, холын алнынзар сасхлапча.

— Көрче! Көрче!—суулаза түскеннер солдаттар. Күс хайдаң килген. Солдаттар одырған орыннарынаң азах үстүне турғыза сегірізе түскеннер. Мылтыхтарын хапхлап алғаннар—пазох чолға кірібіскеннер. Солдаттар өрчіліг полыбысханнар. Ай Кожин. Уғаа хандыра харахтыг!

Солдаттар пір верстача парыбыстылар. Че от көйгені хайди-да көрінминче. Кожиннің хыринда парчатханнар суулас сыхтылар:

— Хайдадыр синің оттарың? Алахтырчазың ма?

— Көрчем! Көрчем!—паяғох чіли хысхырча Кожин, хол салааларын алнынзар сасхлапча.

Солдаттар көрчелер—пір дее ниме көрінминче. Көрбезелер дее парчалар. Кем пілер, Кожин, арса, сыннаң даа андаг чітіг харахтыг кізі.

Пазох пір верстача парыбыстылар. Че от көйчеткенін пір дее кізі көрбинче. Солдаттар пазох перінісчелер:

— Мыннаңар паза парбаспыс!

—Киртінмеңер аға!

— Харындастар!—хысхырча Кожин. — Көрчем. Обал худай, көрчем. Ам ырах халбады. Ам хости. Көрінер хайди чалбырапча,—пазох салааларын алнынзар сасхлапча.

Солдаттар хырзынчалар, перінісчелер, андаг даа ползза парчалар.

Чол хайдаг-да тумзухты ибірчеткен. Солдаттар ол тумзухты айландыра парарынаң кинетін алтында,

хости, поран ӧтіре оттар кӧйчеткенін кӧр салғаннар.

Солдаттар тура тӱскеннер, постарының даа харахтарына киртінминчелер.

— Кӧрчезің ме?—удур-тӧдір сурысчалар.

— Кӧрчем!

— Кӧрчем!

— Кӧрчем!

— Ай Кожин. Хандыра оол. Харахтары чізе хайдағдыр!—хысхырысчалар солдаттар.—Прайзынаң пурун кӧр салған. Кожинге ура!

Солдаттар, орыннарынаң позып, от кӧчеткен орынзар, чылығзар паза арғыстарынзар ойлас сыхханнар.

Иванны' носилказынаң хада читіргеннер.

— Отсар аны, отсар,—хысхырысчалар.—Чылынып алзын. Чахсы оол, прайзын арачылап халған.

Чалын Иванның сырайын чарыдыбысхан. Солдаттар, андар кӧрібізіп, сымсырах пол парғаннар. Кӧміскелері кӧй партыр. Харағының орнында, тізең...

— Харындастар, анын хараа чоғыл, ноза!—кемде сыбыран салған.

Солдаттар кӧрчелер. Кожиннің харахтарының орны ла орайысча. Кичее французтарның гранатазы анын хараан суура саап парған.

«ӦЛ ХАЛАРҒА ЧАРАДЫҢАР...»

Геройлар тағлардаң ас килгеннер. Алнында чазы кӧріне тӱскен. Солдаттар хаялар ӱстӱнде чыылыс парып, алтынзар кӧрчелер. Анда, алтында ӱр сахтаан поход тоозылар.

— Ура!—хысхырысчалар солдаттар.

Че андағ даа полза, ирте өріскеннер. Парчатхан сарсых азах чолы кинетін не ўзіл парған. Чағын пас килзең, чалым хая—пазың айланча. Суворов отряд сығарған. Олар прай орыннарда полғаннар, че тўсчең орын чоғыл.

— Суворов сағысха тўскен, генералларны паза офицерлерні военнай советке чыып алған. Солдаттар, чалым хая ўстўнде чыылызып алып, ўзўрібөкчелер.

— Нандыра айланарға кирек, —чоохтапча пірсі.

— Нандыра син хайдар парарзың?—чараспинча ікінчізі.—Алнынзар парарға кирек.

— Алнынзар хайдар парарзың?

Солдат сағысха тўзібіскен.

— Андар,—хол салаазынаң ойымзар көзітче.

— „Андар!"—ағаа көгісче арғызы.—Ол син дее чох пілдістіг. Че андар хайди парып алчаң?

— Сағын көрерге кирек.

Солдаттар сағынчалар. Хамахтары чыырылысча, андар мындар салчалар. Че мында паза хайдағ ниме сағынып аларзың.

— Харындастар,—кинетін чоохтана тўскен апшеронецтернің чалбах чарынның солдады,—сынап көрзе чізе...

Солдаттар пастарын чоохтапчатхан кізізер айландырғаннар.

— Пістің аалда,—сағысха кирче солдат,—у-у хайдағ чалым хая полған, піс, оолағастар, ол хаядан одырып алып чылыбысчаңмыс.

— Тьфу! ачырғанып түкүре түскен сағаллыг солдат.—Одырып чылчаңмыс! Мында сиинең öл дее орын халбас.

— Мында худай көргеннең полар,—чоохха ара кірібіскен пасха солдат.—Ис, пу оол орта даа ниме чоохтапча полар.

— Чадып таа алып чарир,—чаратча оол.

Солдаттар пазох талаза халғаннар. Хайзы кізілер чыларға, тіпчелер пасхалары анда өлім не полар тісчелер.

— Эх ма!—улуг тыныбысхан оол.—Полған ниме ползын!—Пöрігін суурып, тасха нарии тастаан.—Чарадынар,—чоохтанча, православнай чон ўчўн öл халарға.

Оол крестенібіскен, мылтығын холтых алтына

хызын алып—чалым хая хырынзар пастырған. Арғазына чадыбысхан.

— Син хайдар!—ойлас килгеннер солдаттар.

— Ӧл халарға чарадынар...—хатабох чоохтанған ол оол, холларын позыдыбысхан.

Ол төбін учухча, пірде пір хабырғазынзар ағлахтанча, пірееде пазын азыра тоғлахтанча. Хаяларға урунып одырча. Таары талалча, мылтығы түс халған.

Солдаттарның, аны көрің, істілері хылчығастанча.

Пудургы оол пазох чүс метрче учугын, кинетін не тохтап парған. Тура түскен, таарын чаба тартынған, хол саапча.

— Тіріг! Тіріг!—хысхырысчалар солдаттар.

— Харын-даста-ар!—алтынзартын ыраххы табыс иетілче.—Хорыхпанар, хар-ын-дастар!

Солдаттар суулаза түскеннер. Хыймыраза түстілер. Андарох сегірісчелер. Пірсі, ікінчізі, үзінчізі...

Суворов военнай совет тоос салған, генералларнан, офицерлернең хада чалым хая хырынзар килділер. Көрзелер армияларының чарымызы теедег алтында, ойымзар түс партыр.

Ӱр ниместең прай армия түс килген. Олох күн иирде солдаттар Иланц городха чит килгеннер. Альпа тағларындағы поход тоозыл парған.

— Ой, о-й!—чапсысханнар Австрия генераллары.—Киик ле чөрчең чолларча—улуғ армияны иртір парыбызарға!

— Нимедір мында,—күлінче Суворов.—Хайда киик иртче, анда солдат иртер. Че киик тее ирт полбас орынча орыс солдады ирт парыбызарға аябас.

ГЕНЕРАЛЛАРНЫҢ ГЕНЕРАЛЫ

Альпа тағларындағы поход ўчўн Суворовха орыс армиязының генералиссимузының ады пирілген.

Көмес солдаттарнаң хада Чир-суунзар айланчадып, фельдмаршал пограничниктернің трактирінде тынанып аларға тохтап парған. Тураа кір килген, позына соох пызо иді, пір аях гречиха кашазы паза пір стопка араға чахыбысхан.

— Чахсы каша, манат каша!—махтап одырча Суворов.—Мындағны чібин ўр полдым. Араға даа чахсы. Орыс солдады ўчўн мындағ араға ізібіссе грех полбас.

Тура хыринда солдаттар одырчалар. Каша чіп, араға ісчелер.

— Чахсы араға,—махтапчалар солдаттар.—Хазыр. Фельдмаршал ўчўн мындағны ізібіссе грех полбас.

Чалғыс Прошка ла аттар ибіре айланыс чөрген. Орындағы иреннер аны ибіріп алғаннар.

— Хайдағ андағ кізі пілері чох ат пірілді сінің фельдмаршалыңа?—сурғлап сыхханнар олар Суворовтың адъютантынаң.

— Нимедір мында кізі пілбес?—нандырча Прошка.—Мында прай ниме пілістіг. Генералиссимусты піди пілерге кирек: прай генералларның генералы. Сағам прайзынаң улуғ кізі поларға килісче.

— Көрдек син!—чоохтан салған сулғанчых сарын салған оол.

— Нимедір, сын!—нандырған талалых ёдіктіг, түренмей кічичек ірен.

— Чидіп алған,—чаратча сағаллыг ірен.

Ол туста Суворов, пасхыс ўстўнде турып, прай ниме искен.

— Мин нимес! Мин нимес!—хысхырча пасхыс

ўстўнең, мин нимеспін,—тіпче иреннерзер пас киліп.— Тігіне Прошка минің иң улуғ кізім. Тігіне,— салаазынаң кӧзіткен садыра сырайлығ солдатсар.—Мына пу,—кӧзіткен чалбах чарынныг капралзар.—Тігіне олар,—холнаң кӧзіткен пасха солдаттарзар.

Іди чоохтаныбызып, Суворов хаңааға одырыбысхан паза аттарны чӧргізерге чахыг пирібіскен.

Солдаттар, турғлап киліп, чол чӧр сыхханнар. Чолдағы тозын кӧдіріле тўскен. Солдаттарның сарыны сооли тўскен.

Иреннер чол хыринда тур халғаннар. Оларның соонча чапсызып кӧрчелер.

— Ойнапча полар Суворов,—ўр турған соонда пазох чоохтанған· сулғанчых палғанған оол.

— Хайдағ-да чапсыстыг ниме чоохтады,—тапсаан ніскечек ирен.

— Эх, сірер!—нандырған сағаллыг ирен.—Фельдмаршал орта чоохтапча. Солдат чох олар пір дее нимее чарабастар. Чонда—орыстарның кўзі. Ол полчаң генералларның сын генералы.

ОГЛАВЛЕНИЕЗІ

Пастағы глава

ПРАЙ ЧИРДЕ ПІЛЧЕЛЕР

Стр.

Пакет 7
Санабачаң-чааласчаң 9
Туртукай 11
Суворовтың Кинбурнда турғаны 12
Фокшаннардағы харбазыг 15
Саблыг визирь 17
Измаил 19
Мишка 22
Махачы кирек 23
Фокшаннар хырында бл халғаң 26
Андағ нимені кем көргендір 27
Туроктарның знамязы 29
Россия солдады 30
Пастагызы 32
Медаль 35
Чол иртізі 37
Сарыс 38
Сымыгастар 40

Угре паза каша 42
Пабазының шинелі 45
Алахтырынар 47
Тахталар 49
Алнында паза соонда 50
„Пазымны мин позым ағыл пирербін“ 51
Хуруғ тіл 53
„Парижте сірернің киректерің хайдағдыр“ 56
Прай чирде пілчелер 59
Сабланыс 61

Ікінчі глава

ТОҒЫСТА МАЙЫХПАСХА ӲГРЕН

Прошка 67
„Чыс“ 69
Маңат солдаг 71
Сапогтар 72
Монастырылар стеналары 74
Суворов чіли 77
Госпиталь 79
Сестрорецктегі заводта 82
Ртищев-Умищев 84
Ырчы 87
Хыя тартынар 88
Пай 91
Постығ хыстар 93
Конькилер 95
Ипчі албаан кізі 98
Пайларда кем хайди чуртапча 100
Школа 102
Чыда 105
Тон 108
Ат азығынаңар паза махтанчых пайларданар 110
Пудра—тар нимес 112
Суворовтың хызы 114
Николаев 116

Ўзінҷі глава

ТЎГЕНҶІ ПОХОД...

Альпа тағлары 123
Солдаттар парчалар, чоох чоохтасчалар 125
Хара пулут 128
Айна тахтазы 131
Генералның погоны 135
Капитан Смелайның ротазы 138
Наа ӧдіктер 142
Чағ 144
„Кӧрчем!“ 148
„Ӧл халарға чарадыңар“ 151
Генералларның генералы 155

Алексеев Сергей Петрович

РАССКАЗЫ О СУВОРОВЕ

ДЛЯ ДЕТЕЙ

Переводчик *Ф. Я. Иптышев*
Перерисовки художника *А. П. Масленникова*
Редактор *Н. Е. Тиников*
Художественный редактор *А. П. Масленников*
Технический редактор *А. А. Самрина*
Корректор *А. С. Килижекова*

Сдано в набор 9 сентября 1963 г. Подписано к печати 21 ноября 1963 г.
Печ. л. 10. Уч.-изд. л. 6,11. Заказ 4438. Тираж 500 экз. Формат бумаги 60X84¹/₁₆.
Цена 40 коп

Хакасское книжное издательство, г. Абакан, пр. Ленина, 84
Хакасская областная типография, г. Абакан, Хакасская, 56

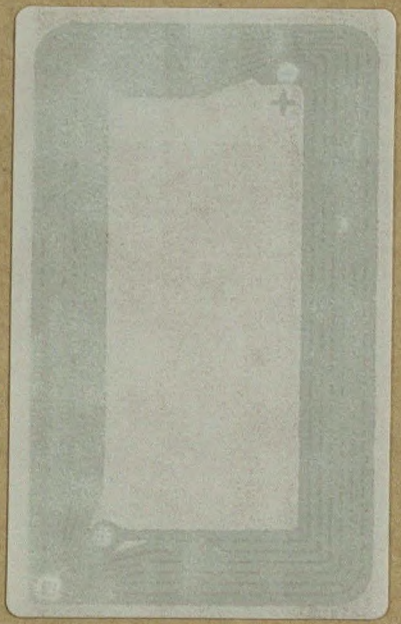

Паазы 40 ахча.